Моннан бик күп гасырлар элек үк культурасы чәчәк аткан, сәнгать һәм һөнәрчелек алга киткән һиндстанның — гаять үзенчәлекле табигате, таңга калдырырлык тарихи истәлекләре булган бу «могҗизалар иле»нең бүгенге тормышы белән кем генә кызыксынмый икән!

Китапның авторы, СССР делегациясе составында дүрт атна һиндстанда булуы уңаенда, мөстәкыйль үсү юлына баскан күп милләтле бу дәүләтнең байтак шәһәрләрендә һәм истәлекле урыннарында булды, күренекле эшлеклеләре һәм гади кешеләре белән, гомумән, халыкның тормышы-көнкүреше белән танышты.

Китапта гади һәм кызыксындырырлык итеп кыс-кача гына әнә шул хатирәләр һәм юл тәэсирләре турында сөйләнә.

КАЗАН - ДӘҺЛИ

1959 елның декабрь башында Мәскәүдән шундый хәбәр килде: мин Советлар Союзы мәгариф эшчеләре делегациясе белән Татарстан вәкиле булып һиндстанга барырга тиеш идем.

һиндстан! Әле мәктәптә чакта Киплинг китапларыннан һәм борынгы гарәп әкиятләреннән генә укып белгән бу илне күз чите белән генә булса да күреп кайтырга күпме хыялланган идем! «Могҗизалар иле» дип юкка гына әйтмәгәннәрдер бит аны!

Шундук хәзерлек эшләренә дә керештек, һиндстан укучыларына бүләк итеп Казан күренешләре белән альбомнар әзерләнде. Казан укучылары һиндстанлы дусларына тапшырырга дип күп санда открыткалар, значоклар, татарча, русча, инглизчә язылган хатлар бирделәр.

Мәскәүдә без барыбыз да Фәннәр академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институтына җыелдык. Анда галимнәр безгә һиндстанның тарихы, экономикасы, телләре, әдәбияты һәм диннәре турында сөйләделәр, һиндстанга барып кайтканнары безнең сорауларыбызга бәйнә-бәйнә җавап бирделәр.

Галимнәр сөйләгәннең барысын да истә калдырып булмаса да, бу ерак илнең тарихыннан кайбер мәгълүматларны белү безгә бик ярдәм итте.

һиндстанның мәйданы 3 300 мең квадрат километрга якын, ягъни Европадагы барлык капиталистик илләр мәйданына тигез. Зурлыгы ягыннан Англиягә тиң дәүләтләрнең унөче һиндстан җиренә сыяр иде. Халык саны буенча һиндстан Кытай Халык Республикасыннан гына калыша. Ул дөньяда икенче урында тора: анда 430 миллион кеше яши. Алар бик күп төрле милләтләргә һәм кабиләләргә бүленгән.

һиндстан тарихы ерак гасырларны эченә ала. Башкаласы Дәһлидә, борынгы Аграда, киң Ганг елгасы буенда, Хайдарабад, Ажанта мәгарәләрендә һәм илнең бүтән җирләрендә аның борынгы культурасын күрсәтеп торучы гажәеп истәлекләр бик күп.

Европа җире әле кара урман белән капланган бер чорда, һиндстан югары культура чәчәк аткан һәм бай ил булган. Бөтендөнья мәдәнияты тарихына хәзерге һиндлеләрнең ата-бабалары гаять зур өлеш кертеп калдырган. Борынгы Кытай, Мисыр, Греция шикелле үк, һиндстанның культурасы борын-борын заманнарда ук бик югары булган.

Шәһәрләрендә сәүдә бик нык алга киткән. Сәүдә һинд шәһәрләре арасында гына түгел, бәлки ерак чит илләр белән дә алып барылган.

Моннан күп гасырлар элек үк Көньяк һиндстан төрле-төрле тукыма җитештерү белән дан тоткан. Бу илдә эшләнгән тукымадан тегелгән күлмәкне балдак эченнән үткәреп булган, бер метр чамасы юка тукыма Астрахань чикләвегенә сыйган. Тарихи документлар күрсәткәнчә, дүрт-биш мең ел элек үк Мисыр мумияләрен[1] һиндстаннан китергән муслинга төрә торган булганнар.

Безнең эра башында һиндстан белән Рим зур сәүдә алып барганнар. Рим сәүдәгәрләре һиндстаннан борыч, дарчин шикелле әйберләр, кыйммәтле агачлар, сирәк очрый торган хайваннар һәм кошлар алып кайтканнар. Римлылар һиндстан ефәгеннән, ислемай, хушбуйларыннан файдаланганнар.

Урта гасырларда һиндстан ярминкәләренә төрле илләрдән сәүдәгәрләр җыела торган булган. Ат базарларында гарәп сәүдәгәрләре үзләренең аргамакларын энҗе-мәрҗәннәргә, кыйммәтле тукымаларга, алтын-көмеш бизәкле коралларга алмаштырганнар.

һиндстан халыклары белән безнең илебездә яшәүче халыклар арасында элемтәләр бик күптәннән дәвам .итә. Урта Азия республикаларыбыз җирендә һиндстан халыклары белән үзбәк, тажик, төрекмәннәрнең борынгы заманнардан бирле килгән культура элемтәләрен күрсәтүче байтак кына тарихи истәлекләр табылды. Урта Азия һәм Кавказ халыклары белән һиндстан арасында сәүдә мөнәсәбәтләре урта гасырлардан бирле өзлексез дәвам иткән. Бик борынгы заманнарда ук инде, гарәп, фарсы сәүдәгәрләре кебек, һиндстан сәүдәгәрләре дә Россиянең төрле шәһәрләренә килә торган булганнар. Шул яклардан килгән сәүдәгәрләрнең бер төркеменә ияреп, XV гасырда рус сәүдәгәре Афанасий Никитин һиндстанга барып кайта.

1466 елны Тверь (хәзерге Калинин) шәһәреннән Шемаха илчесе белән бергә, бер төркем рус сәүдәгәрләре өч көймә белән юлга чыгалар. Астраханьга җитәр алдыннан Касыйм хан кешеләре боларга һөҗүм итә. Ике көймә талана һәм дүрт кеше әсирлеккә эләгә. Ни¬китин үзе илче көймәсендә була. Дәрбәнд, Баку аша Никитин Иранга китә. Кәрваннарга ияреп, ул борынгы фарсы шәһәре Ормузга барып җитә, аннан сәүдәгәрләр көймәсенә утырып һиндстанга юл тота. Ай ярымнан соң ул Чуал шәһәрендә була. Никитин үзенең көндәлек дәфтәренә юлда күргәннәрен язып бара.

[1] Мумия — борынгы Мисырда бәлзәмләү юлы белән черетмичә сакланган мәет.

Өч ел буена һиндстан җире белән танышып йөргәннән соң, Афанасий Никитин кире үз ватанына кайта. «Өч диңгез аръягына сәяхәт» дигән язмаларында ул һиндстан турында кызыклы мәгълүмат биреп калдыра.

һиндстан чит ил баскыннары тарафыннан бик күп мәртәбәләр талана. XV гасырның азагында Васко да Гама ачкан юл белән беренче колонизаторлар бирегә агыла. Гоа, Даман, Диу кебек шәһәрләрне португалиялеләр басып ала. 1611 елны һиндстан җиренә инглизләр килә. «Сәүдә»не сылтау итеп, алар һиндстанны ачыктан-ачык талый башлыйлар.

Англия колонизаторлары, халыкны талау юлы белән, һиндстаннан гаять зур табыш, байлыклар алалар. Шушы байлыклар Англиядә капитализм үсешен тизләтә. Ләкин чиксез талаулар, ерткычларча эксплуатация һиндстанның җитештерүче көчләрен җимерүгә китерә, аның экономик үсешен кискен рәвештә акрынайта, һөнәрчелек төшенкелек хәленә килә, авыл җирендә миллионлаган игенчеләр бөлгенлеккә төшә.

Ике йөз ел буена инглизләрнең талавы нәтиҗәсендә һиндстан халкы коточкыч хәерчелеккә дучар ителә, үлем хәленә килә. Түзәр хәле калмагач, 1857 елда халык, кулына корал тотып, колонизаторларга каршы баш күтәрә. Ләкин җиңүгә ирешә алмый.

Инглиз колонизаторларының тоткарлык итүләренә карамастан, унтугызынчы йөзнең урталарында һиндстан җирендә милли капитализм үсә башлый. Чит ил буржуазиясе һәм җирле буржуазия арасында каршылыклар тирәнәя бара. Килмешәкләр ил халкын изүне тагын да көчәйтәләр. Моңа җавап итеп, илнең куп кенә җирләрендә крестьяннарның зур-зур восстаниеләре кабынып китә. һиндстан буржуазиясе дә үзенең хокуксыз булуына ризасызлык белдерә башлый.

1885 елны буржуаз-алпавытлар партиясе — һиндстан милли конгресс партиясе төзелә. Егерме-утыз елдан соң партиянең эчендә сул канат барлыкка килә. Ул Англиянең хакимлеген җимерү өчен көрәшүне үз максаты итеп куя. 1905—1908 елларда беренче рус революциясе һиндстанда империализмга каршы милли азатлык хәрәкәтенә көчле тәэсир итә. һиндстандагы политик көрәшкә эшчеләр сыйныфы кушыда.

Азатлык хәрәкәтен бастыру өчен инглизләр җирле буржуазия һәм феодалларга таяналар. Алар мөселман феодаллары һәм капиталистлары партиясе — Мөселманнар лигасын һәм һиндле феодаллар һәм капиталистлар партиясе — һинду Махасабха партиясен төзүгә булышалар.

Беренче бөтендөнья сугышыннан соң һиндстанны куәтле милли азатлык хәрәкәте чолгап ала. Бу хәрәкәт Бөек Октябрь социалистик революциясенең турыдан-туры йогынтысы белән киңәйгәннән-киңәя бара. Завод-фабрикаларда беренче көчле забастовкалар булып үтә. Сыйнфый көрәш барышында беренче профсоюзлар һәм беренче коммунистик группалар барлыкка килә.

1930 елларда инглиз колонизаторларына һәм аларның таянычы — җирле феодалларга каршы көрәш тагын да көчәя. 1933 елда төзелгән һиндстан Коммунистлар партиясе өзлексез рәвештә эшчеләр хәрәкәте белән җитәкчелек итә башлый.

Коммунистлар партиясе милли азатлык хәрәкәте[4] көчләрен Англия хакимлегенә каршы көрәшкә тупларга омтыла. Шул ук вакытта коммунистлар, Милли конгресс партиясенең халыкка тәэсире көчле булуын исәпкә алып, аның җирле оешмалары эшендә катнашалар, буржуазия партиясе эчендә булган демократик элементларның туплануына ярдәм итәләр.

Колонизаторлар тарафыннан халыкны талау дәвам итә. Эшчеләрнең хезмәт хакы семьяларын көненә бер мәртәбә туендырырга да җитми. Шул ук елларда крестьян хуҗалыкларының 94% ы үз гаиләсенә җитәрлек тә уңыш ала алмый. Ел саен дүртәр-бишәр миллион кеше ачлыктан интегеп үлә.

һиндстанның бөек шагыйре, язучысы һәм җәмәгать эшлеклесе Р. Тагор китапларының берсендә болай дигән:

«Килер бер көн, язмыш көпчәгенең әйләнеше инглизләрне һиндстаннан китәргә мәҗбүр итәр. Ләкин алар үзләреннән соң нинди һиндстанны, нинди коточкыч хәерчелекне калдырып китәчәкләр!»

Икенче бөтендөнья сугышы һиндстанның хәлен тагын да кыенлаштыра.

Англия һиндстан солдатларын Африкага, Австралия, Сингапурга җибәрә: аларның көче белән үзенең колонияләрен Германия һәм Япония империалистларыннан саклап калырга исәп тота. Зур күләмдә азык, чимал һәм башка төрле продуктлар һиндстаннан Англиягә озатыла. Англиянең армиясе һиндстан хисабына яши.

Шул ук вакытта бөтендөнья базарларында-товарлары үтә алмаган завод-фабрикалар ябыла. Эшсезләр армиясе үскәннән-үсә бара. Корылык сәбәпле Бенга-лиядә өч ел рәттән ачлык хөкем сөрә. Кешеләрнең сабырлыгы бетә. Халык урамнарга чыга, икмәк, эш, политик хокуклар таләп итә. һиндстан халкы үз җилкәсендә ике йөз ел асраган инглиз колонизаторларына каршы көрәш башлый.

1942 елны Милли конгресс партиясе милли хөкүмәт төзүне таләп итә. Моңа җавап итеп, инглизләр партия җитәкчеләреннән Ганди, Неру һ. б. ларны кулга Алалар. Ләкин азатлык хәрәкәте үскәннән-үсә бара һәм демократик оешмаларның халыкка тәэсире көчәя. Шул ук елны һиндстан Коммунистлар партиясе легаль хәлдә эшли башлый, һәм 1943 елны үзенең беренче съездын үткәрә. Халык арасында коммунистларның авторитеты үсә.

Икенче бөтендөнья сугышында Советлар Союзының фашистларны тар-мар итүе, Кытайда, Кореяда һәм Азиянең башка илләрендә бәйсезлек өчен көрәшнең күтәрелүе һиндстанга көчле йогынты ясый. һиндстан халкының Англия империалистларына каршы көрәше аеруча киң колач ала. Эшчеләр сыйныфы, вак буржуазия катлаулары, укучы яшьләр һәм Хәрби Диңгез флоты диңгезчеләре көрәшкә активрак кушылалар.

1946 елны илдә гаять киеренке хәл туа. Бөтендөнья сугышында хәлсезләнгән Англия биредә көчәя баргач милли азатлык хәрәкәтенә каршы тора алмый. 1947 елны Англия, илне икегә бүлеп, икесенә дә, Пакстанга

һәм һиндстанга доминион[2] хокукы бирергә мәҗбүр була. Беренче милли хөкүмәтнең премьер-министры Җаваһарлал Неру була. Ләкин һиндстан доминион булып озак яшәми. Өч елдан соң, 1950 елның 26 январенда, һиндстан хөкүмәте илне бәйсез, мөстәкыйль дәүләт итеп игълан итә. Һиндстан республикасы халкы яңа тормыш төзи башлый.

Менә шушы илнең мәгариф эшләре белән танышу һәм, үз нәүбәтендә, андагы укытучыларга Совет иле турындагы хакыйкатьне сөйләү өчен, безнең мәгариф-делегациясе ерак сәфәргә чыкты.

Декабрьның салкын киче. Без Мәскәүнең Внуково аэропортында самолет көтәбез. Озата килүчеләр безгә хәерле юл, исәнлек-саулык телиләр. Аларның берсе делегациягә «бәхет тылсымы» итеп курчак бүләк итте. Кулларын югары күтәреп гел көлеп торган Буратино безнең даими юлдашыбыз, җиденче «кешебез» булды. Безнең делегация члены, Ташкент университетының һинди һәм урду телләре укытучысы үзбәк кызы Рәгънә Каюмова аны һәрвакыт үзе белән йөртте: Буратино да һиндстанны күреп кайтсын, янәсе.

Американың дүрт моторлы, 70 урынлы иске «Супер Констеллейшн» самолетында буш урын калмаган иде. Пассажирларның күбесе һиндстанлылар. Арада унлап совет инженеры һәм технигы Бхилаи металлургия комбинаты төзелешенә бара. Ике күршем Пакстан башкаласы Карачига юл тота, алар совет илчелегендә хезмәт итәләр.

Күршеләр белән сөйләшеп, газета-журналлар укып бара торгач, Ташкентка да килеп җиттек. Казандагы суыклар анда да бар икән. Күбәләк-күбәләк ап-ак кар ява. Очарга рөхсәт итмиләр. Ярты сәгатькә генә туктарга булсак та, без, күк йөзе ачылуын көтеп, ике сәгать ярым аэропорт ресторанында үзбәкчә «күк чәй» эчеп утырдык.

Ниһаять, буран туктады. Соргылт болытлар каплаган бушлыкны моторлар тавышы белән яңгыратып, самолет безне көньякка таба алып китте. Өч мең метрга күтәрелгәч, кояш күренде. Альтиметр биш километр биеклекне күрсәтә. Өстә зәп-зәңгәр күк йөзе; кояш нурлары самолет эченә кереп, алюмин тоткаларда уйныйлар. Бездән түбәндәрәк, бөдрәләнеп, ак сөт төсле болытлар диңгезе дулкынлана. Бөтен галәмдә бер без генә гүләп барабыз шикелле.

Аш вакыты да җитте. Пластмасса савыт-сабалары белән стюардесса[3] төшке аш китерде.

Пилотның радиодан: «Самарканд өстеннән үтәбез...» дигәненә бер сәгать вакыт үтү белән, «Аста Әфганстан...» дигән тавышы ишетелде. Бу хәбәрне әйтүче пилотның тавышы да миңа моңлырак яңгыраган шикелле тоелды: әйе, якын, кадерле туган илебез артта калды.

Болытлар тарала, җир күренә башлады. Зур һәм кечкенә шәһәрләр, авыллар, таулар һәм вак-вак елгалар өстеннән очып барабыз. Самолетның тигез гүләве күп кешене тибрәтеп йоклаткан. Ә без йокламыйбыз: аста ят илнең җирләре... Җир дигәннән, бездәге кебек тигез яки калкулыклы җир түгел, әлбәттә. Әфганстан күгеннән түбән таба карап бару әллә ни кызыксыну тудырмый. Кап-кара шәрә таулар, ахрысы анда таштан гайре бер нәрсә дә юк. Тауларның кайсы-берсе — конуссыман тау түбәләре — утыртып куелган очлы карандашны хәтерләтә; балта йөзе шикелле үткен, бормалы тау сыртлары да бар. Аска карап, «Илаһем, үзең сакла...» дип әйтүчеләр күп була торгандыр, ахрысы: андый-мондый хәл була калса, самолет утыртырга түгел, аяк басарлык та тигез җир юк шикелле. Сирәк кенә, анда-санда, корыган елгалар һәм саргылт тар үзәнлекләр күренгәли. Әфганстанның табигате, дөрес, гомумән алганда да кырыс, әмма өстән караганда бөтенләй ямьсез булып тоела.

Таулар бетү белән Әфганстан җире дә артта калды. Пакстаннан чыккач, ара-тирә авыллар күренә башлады. Ә тагын берәр сәгатьтән соң һиндстан чиге өстеннән үтеп киттек. Үзебезнең «ТУ-104» сигез сәгатьтә үтә торган юл Америка самолетында ундүрт сәгатькә сузылды. Алай да Афанасий Никитиннар һәм Йосыф-Касыймовлар заманасы белән чагыштырганда, ерак. һиндстанга хәзер юл якын икән, дип әйтә алабыз.

Һиндстан җирен никтер мәңге яшеллек иле, филләр, джунглилар иле дип күз алдына китерә идем. Бик үк. алай түгел икән шул. Менә шактый вакыт инде без. һиндстан өстеннән очабыз. Дәһлинең үзенә җиткәнче соргылт тау тезмәләреннән, калкулыклы киң далалардан башка һичнәрсә дә күренмәде.

Һиндстанның башкаласы — борынгы Дәһли шәһәренә, Палам аэропортына килеп төштек. Безне совет илчелеге вәкилләре каршы алды.

Илчелекнең ялтырап торган кара, зур «ЗИЛ»ларына утырып, аэродромнан шәһәргә юнәлдек. Шәһәр аэродромнан якын, алай да без барып җиткәнче караңгы, төшә башлады. Илчелеккә барудан элек башта шәһәрне бераз күрсәтим дип, шофер машинасын башкаланың олы урамына алып чыкты.

Раҗпат (Дәүләт юлы) дигән гаять киң урамның ике ягында берәр катлы өйләр куе агачлык арасына кереп утырганнар. Раҗпатның бер башында беренче бөтендөнья сугышында катнашкан һиндстан солдатларына багышлап салынган «һиндстан Капкасы» һәм Англия короле Георг VI га куелган һәйкәл тора. Аннары без һиндстан президентының резинденциясе — 1930 елда саргылт һәм кызыл төстәге ташлардан салынган,. Раштрапати Бхаван исемле зур һәм матур сарай янында бераз тукталып карап тордык та совет илчелегенә юнәлдек. Дәһли белән беренче танышу шулай башланды.

---

[2] Доминион — ярым мөстәкыйль .хәлдә яшәүче ил.

[3] Стюардесса — самолетта баручыларга хезмәт күрсәтүче кыз.

ДӘҺЛИ — ҖАБАЛПУР

Иң элек безнең делегациябез Бөтенһиндстан укытучылар профсоюзы конференциясе эшендә катнашырга тиеш иде. Ләкин конференция Дәһлидә түгел, һиндстанның урта бер җирендә, Мәдхия-Прадеш штатының Махадео таулары арасыннан аккан Нарбада елгасы янындагы Җабалпур шәһәрендә булырга тиеш икән. Конференциянең ике көннән ачылуын белгәч, без юлга ашыктык. Шул ук көнне поезд безне һиндстаннын көньягына — Калькутта, Бенарес шәһәрләре ягына алып китте.

Поездлар монда да тиз йөриләр, тик вагоннары гына бездәгедән аерыла. Өченче класс вагоннарының, мәсәлән перронга чыгу өчен ике ягында да өчәр ишеге бар Вагон эче буйлап тар гына агач эскәмияләр сузылган. Икенче класс вагоннары болардан аз гына яхшырак эшләнгән. Беренче класслы вагон исә тугыз кешелек купеларга бүленә, һәр купеның перронга чыгу өчен үз ишеге бар. Түшәмнәрдә — зур-зур вентиляторлар. Монда бит җәен түгел, кышын да бик эссе.

һәр тукталыш саен перронга чыгабыз. Безне һиндстанлылар, аларның киемнәре, вокзалларының нинди икәнлеге һ. б. кызыксындыра.

Биредә перроннар да, вокзаллар да, кешеләр дә - һәрнәрсә үзенчә, бездәгедәй түгел...

Иң элек халыкның бик ярлы булуы күзгә ташлана. Вокзалларда хәерчеләр күп. Поезд туктап, вагон ишекләре ачылырга да өлгерми, сигез-ун яшьлек малайлар, гомердә сабын тимәгән кара кулларын сузып, ялварулы күзләре белән карап, «Сахиб, сахиб»[4] дип, сиккән хәер сорыйлар.

Менә шушы ач-ялангач, керләнеп, катып беткән, бер генә көн дә мәктәптә укымаган балаларны күргәч, йөрәкләр чымырдап китә.

Ж. Неруның туган шәһәре Аллаһабадка барып төштек. Безне Җабалпурга илтергә тиешле Бомбей поезды килгәнче өч сәгать вакыт бар иде әле. Вокзалдан чыгып шәһәрне карарга булдык.

Безнең ише чит ил кешеләре сирәк була торган Аллаһабад шәһәре шактый зур һәм һинду динендәге халык аны «изге шәһәр» дип йөртә. Ганг елгасы ярлары буена моннан ике мең ел элек салынган бу шәһәрдә хәзерге вакытта ике йөз меңгә якын кеше яши.

Вокзалда күп санлы «такси»лар көтеп тора. «Такси» дигәнең бездәге ян якларына кара шакмаклар тезелгән «Волга» яисә «ЗИЛ» машиналары түгел, әлбәттә. Алар — ике көпчәкле велорикшалар, шундый ук ике көпчәкле-арбаларга җигелгән атлар һәм ишәкләр. Бераз булса да акча эшләп булмасмы дип, «таксичылар» көннәр буе пассажирлар көтә.

Алдына клиент чүгәләгән.

Вокзал мәйданын чыгуга, ачык күк астында яшәүче кешеләргә очрадык, һиндстан шәһәрләрендә күп кенә гаиләләр менә шулай ачык һавада яши икән. Болар - йорт-җирсезләр, эшсезләр. Коры вакытта ачык һавада да яшәргә мөмкин, күрәсең, чөнки кыш көне дә салкыннар булмый. Ә менә яңгырлар башлангач, инде нинди хәлләр кичерәләрдер, мескеннәр, белмим. Мондагы яңгырлар бит тоташтан ай буе ява. Язмыш тарафыннан урамга ташланган бу гаиләләрдә бала тәрбияләү турында нинди сүз булырга мөмкин соң? Аларның бөтен тормышлары менә шушында—урамда.

Әнә читтәрәк, юл кырыенда, чәч алучы үз хезмәте белән мәшгуль. Тузанлы җиргә җәеп куелган каралып беткән ертык яулык өстендә кулдан эшләнгән кыру әсбаплары да ята. Алдына ябык яңакларын озын кара төк каплаган чәч кырдыртучысы да чүгәләгән...

Шәһәр урамнарында яшеллек. Агачларның ябалдашлары шундый зур, — агач күләгәсенә бөтен бер класс укучылары сыяр иде. Мәш килеп йөрүче халык белән тулы урамнар буйлап тоташтан кечкенә кибетләр тезелеп

---

[4] С а х и б — әфәнде.

киткән. Аларда һиндстан һөнәрчеләре җитештергән барлык әйберләрне табарга була. һәр кибетнең ян як стеналары такталардан эшләнгән. Түрдә — арткы бүлмәгә керү өчен ишек. һөнәрченең гаиләсе әнә шул арткы бүлмәдә куна. Кибеттә алар ашарга да хәзерли, шунда ашый-эчә дә, шунда һөнәр белән шөгыльләнә, ниһаять, шунда бала да үстерәләр.

Шәһәр урамында озын йонлы ябык дуңгызлар һәм сыерлар да очрый. Сыер һиндстанда изге хайван санала, аның итен һиндлеләр ашамыйлар.

Аллаһабад шәһәрендә мөселманнар да күп икән.

Артыбыздан ияргән балалардан: «Мәктәбегез кай да?» дип сорагач, алар безгә якындагы зур таш мә четне күрсәттеләр. Без шунда керергә булдык. Шома рып беткән текә таш баскычлардан күтәрелеп, ишек төбенә җиттек. Озын агач эскәмиянең ике ягына таш идәнгә аяк бөкләп утырган балалар төркеме күзгә ташланды. Кулларында грифель такталары, гарәп хәрефе белән чуарланган иске дәреслекләр.

Болар дини мәктәпнең — мәдрәсәнең — башлангыч класс укучылары. Кылт итеп Тукай шигыре искә төште:

"...Чәйниләр монда җирәнгеч әллә нинди мөһмәләт. Яшь гомерләр мөһмәләт чәйнәп була монда һәлак...

Мәдрәсәдә.
Мөһмәләт – буш, мәгънәсез нәрсәләр

...Алларында шунда да коръан була һәм әфтияк, Буш түгел букча — китергәннәр аны көчләп төяп. Кул керенә былчыраткач һәфтиякнең һәр битен, Уртасыннан капкалап, тәмләп кимергәннәр читен..."

Безнең әтиләр-абыйлар себереп ташлаган шушы наданлык чыганагының тере үрнәген үз күзем белән күрергә миңа да «насыйп булды».

Хәлфәдән:

- Лимәзә тәдрусуна фи-л-мәсҗид?[5] — дип сорадык. Ул:
- Ләйсә ләна бинаэ хасс лимәдрәсә?[6] — дип җавап бирде.

Бу мәдрәсәдә балаларга дини китапларны укый алырлык дәрәҗәдә белем бирелә. Югарырак классларда инде коръан укытыла. Ләкин җиде-сигез ел йөреп тә арифметиканы рәтләп белмәгән укучы монда бер дә гаҗәп саналмый.

Балаларына карап әти-әниләренең шактый ярлы булуларын, акчаны зур авырлык белән генә табуларын әйтергә була. Һиндстанда без танышкан беренче укыту-тәрбия йорты менә шушы иде.

Соңрак, без Аллаһабад, Җабалпур белән һәм тимер юл буендагы вокзаллар, авыллар белән аз-маз танышып, Дәһлигә кайтканнан соң, безгә һиндстанның вице-президенты Радхакришнан: «Дәһлине генә карап һиндстанны белә алмассыз, Дәһли һиндстан түгел әле ул», -дигән иде.

Әйе, шулай икән шул. Дәһли белән Бомбей кебек зур шәһәрләрдә чын һиндстанны тиз үк күрә алмыйсың. Ә менә Аллаһабад һәм Җабалпур кебек шәһәрләр һәм авыллар — чын һиндстан, һәм монда аның авыр тормыш белән яшәүче күп миллионлы, борынгы культураны барлыкка китерүче, саф күңелле, эшчән халкын күрә аласың.

Артыбыздан ияргән унлап велорикшалар безне вокзалга хәтле озата килде. Анда Бомбей поезды инде

[5] Нигә сез мәчеттә укытасыз?
[6] Мәктәп бинасы булмагач, ни эшлисең? (Гарәпчә.)

көтә иде. Аяк яллык булмасмы дип, бер-берсе белән ярыша-ярыша чемоданнарыбызны күтәрүче эшсез кешеләрне ияртеп, вагон янына килеп җиттек. Ләкин бер үк вагонда барыбызга да урын булмады. Без, ике төркемгә бүленеп, төрле вагоннарга утырдык.

Мин урнашкан купеда һиндстанлылар бар иде. Юлчылар гадәтенчә, күршеләр белән бик тиз арада танышып та алдык. Янымда утырган егет —мистер Гһош тимер юлда эшләүче инженер-электрик булып чыкты. Ул үзе Бомбейда эшли икән, хатыны белән баласы ике мең километр ераклыкта, Калькутта шәһәрендә тора. Кызыксынып сораша башладым.

- Мистер Гһош,— дим,— нигә семьягызны Бомбейга алып килмисез?

- Семьяны яныма чакыртып алыр өчен бик күп акча кирәк шул.

- Аена 350 рупий хезмәт хакы аласыз икән, Калькуттадан Бомбейга хәтле билет кына алырга хәлегездән килә торгандыр бит?

- Билет алырга хәлемнән килә килүен, тик квартир өчен аена 100—120 рупий түләргә көчем җитми шул, Бомбейда квартирлар башка шәһәрләргә караганда ике-өч тапкыр кыйммәтрәк,— дип, мистер Гһош мондагы тормыш шартларын сөйләп китте.

Аннары мин аңа Советлар Союзындагы хәлләр турында сөйләдем. Безнең илдә торак йортлар аерым шәхесләр милкендә түгел шул. Дәүләт тарафыннан салынган йортларга эшчеләр, хезмәткәрләр акча түләмичә генә ордер алып керәләр дә айлык хезмәт хакының 4— 6% ын гына түлиләр. Йортларны салу һәм ремонтлау - бар да дәүләт хисабына эшләнә, дидем. Юлчыларның берсе инглизчә белми икән. Ләкин совет кешеләренең сүзен бик ишетәсе килә. Ул безнең сөйләшүебезне тынлап тора-тора да, Гһоштан маратхи теленә тәрҗемә итүен ялварып сорый башлый. Шул арада мин үземнең юлдашларыма русчалап тәрҗемә итәм. Шулай итеп җиде сәгатьлек юлның үтеп киткәнен сизми дә калдык. Нәрсә турында гына сөйләшмәдек! Бервакыт әңгәмә, ничектер, үзеннән-үзе политика, тынычлык өчен көрәш, икенче бөтендөнья сугышы нәтиҗәләренә кереп китте.

- Германияне берничә кисәккә бүлгәләүләре белән кшгешә алмыйм. Нигә инде немецларның төп җирләрен Германиядән аерып Румыния, Венгрия дип йөртәләр икән,—ди мистер Гһош.

- Юк, дус кеше,— мин әйтәм,— сез дөрес сөйләмисез. Венгрия белән Румыния Германия җире түгел һәм аларның Германия җире булганы да юк,— дим дә сүзе без мәктәп программасы күләмендә тарих һәм география турында китә.

- Сез шулай дисез дә бит, безне тарихтан башкача өйрәттеләр,— ди ул.

Тарих монда бик «дөрес» укытыла да икән, дип уйлап алдым мин.

— Без төрле климат шартларында яшибез,— дип сөйләп китте аннары Гһош.— Сездә һава салкын, шуның өчен кешеләр дә эшчән, дәртле. Бездә эссе — халык та сүлпән. Шуңа күрә дә ул ярлы...

Гһош әфәнде бу тәгълиматны инглиз укытучыларын-нан өйрәнгән, әлбәттә. Буржуа фәлсәфәсе буенча ярлылык табигать шартларына гына бәйләнгән. Җәмгыять тормышын илнең социаль строе, экономикасы билгеләми, ә аның табигать шартлары билгели, диләр, һиндстан халыкларының «сүлпәнлеге», ярлылыгы - озак гасырлар буе үз буржуазиясенең, инглиз колонизаторларының изүе нәтиҗәсе икәнлеген яшермиме инде алар! һәм мәктәпләрдә дә балаларга: авыр тормышта яшәвегез — колониализм, изүчеләр гаебе түгел, табигать шартлары сезне шундый коточкыч хәлгә китергән, дип өйрәткәннәр.

“Погода” гостиницасы.

Әмма илнең байлыгы халыкның үз кулында булганда, эшләр бөтенләй башкача бара бит. Безнең Себер климатында Бенгалиядәге кебек елына өч тапкыр уңыш алып булмый, әлбәттә. Ләкин социалистик строй бөтен халыкка тормыш өчен уңай шартлар тудыра һәм берсе хисапсыз байлыкка ия булып та, икенчесе үтә хәерчелектә яшәгән кешеләрне безнең илебездә очратырга мөмкинме соң!

Менә шулар турында сөйләшеп барганда, алар миннән тагын кыш, Себер, бишәр айга катып, туктап

калган елгалар һ. б. турында кабат-кабат сораштылар. Гһошның «Кар нинди була соң ул?» дигән соравына аптырадым да калдым! Безнең кеше андый сорауны беркайчан да бирми. Карның ак төстә булганын һиндстанлылар яхшы беләләр, әмма чын кар күрмәгән кешегә аны ничек аңлатасың? Он, ярма, мамыкка охшашлы дип әйтсәң дә чын карны күз алдына китерү аларга читенрәк шул. Инглиз телендә түгел, татар яки рус телендә дә карны тасвирлап бирү мөшкел эш икән.

Шулай сөйләшә-сөйләшә баргач, поезддан да төшәргә вакыт җитте. Мистер Гһош белән дусларча саубуллашып аерылыштык.

ҖАБАЛПУР ШӘһӘРЕНДӘ

Җабалпурга килеп җиттек... Безне каршыларга укытучыларның Бөтенһиндстан профсоюзы вәкилләре килгән иде. Дусларча бик җылы каршыладылар, муеннарыбызга хуш исле чәчәкләрдән үрелгән гирляндалар астылар. Җылы кул кысышулар, исәнлек-саулык сорашулардан соң безне яшел агачлар эченә күмелгән, «Пагода» дип атала торган хосусый кунак йортына урнаштырдылар.

Һиндстанлылар белән беренче рәсми очрашуыбыз шушы булды.

Һиндстанда менә ике төн кундык та инде. Беренчесе вагон диваннарында булса, икенчесе тәбәнәк кенә киң агач караватларда.

Иртән ашарга китерделәр. Хәзер ул ащамлыкларның исемнәрен хәтерләмим. Күбрәге яшелчә, җимеш ашлары иде. Өстәлдә зур стаканнар белән су куелган. «Көн дә әллә ни эссе түгел, нигә шундый зур стаканнар белән су?» — дип аптыраган идек башта. Шактый юмарт борычланган ашамлыклардан авыз иткәч, суның нигә кирәк икәнен аңладык. Авыздагы «янгынны» басар өчен бу стаканнар гына җитмәде. Бу борынгы илдә ашау-эчү мәсьәләсе беренче карашка гына бик гади.

Һиндстанда төрле касталарга бүленгән җәмгыятьнең ашка карата да күп төрле кагыйдәләре бар. Ж. Неру «Һиндстанны ачу» китабында: «Ортодоксаль[7] һиндленең көндәлек дине кешенең рухи байлыгы турында түгел, бәлки нәрсә ашарга, нәрсә ашамаска, кем белән бергә ашарга, кемнән читләшергә кирәклек мәсьәләсе турында күбрәк кайгырта...»—дип яза.

Гомумән алганда, халык күбесенчә бөртекле ашлык, кузаклы үсемлекләр, яшелчә, балык, сөт, сыр, эремчек һәм җимеш белән тамак туйдыра. Киң таралган азык-төлектән дөге, яшелчә, борчак санала. Төрле өлкәләрдә ашлар да төрлечә. Бомбей штатында күбрәк вегетарианнар[8] яши. Алар үсемлек маен мул салып яшелчә, камыр ашлары, сөт, борчак, фасоль ашыйлар. Мадрас шәһәре тирәсендә яшәүче халык балык, йомырка һәм кош итеннән тәмле-тәмле ашлар хәзерли белә, ләкин монда да күп кеше вегетариан булып исәпләнә.

Илнең кайсы почмагына барсаң да фәкыйрьләрнең азыгы иң начар оннан, күбесенчә арпа онынан, пешергән күмәч,— «чапати» яки арпа һәм тары катнаш оннан пешергән икмәк — «мирги», аннан кала дөге, яшелчә һәм дал[9]. Далдан ботка да пешерәләр, гарнир итеп тә файдаланалар. Далны гадәттә яшелчәләр белән бергә кушып пешерәләр, тик елның вакытына карата яшелчәне генә алмаштыралар.

Шулпалар хәзерләү һиндстанда күп таралмаган. Дөрес, Төньякта да, Көньякта да кунакларны җимеш шулпасы белән сыйлыйлар, һәр ашта төрле-төрле үләннәр гаять күп була, борычны да мул салырга онытмыйлар.

Аштан соң баераклары җимеш суларыннан әзерләнгән ширбәтләр эчә, ярлылар су белән генә канәгатьләнә. Җимеш күп булуга карамастан, ярлы халык (халыкның 80—85 проценты) аны юк дәрәҗәдә аз ашый, чөнки җимеш чагыштырмача кыйммәт.

Һиндстанлылар «пан» чәйнәргә яраталар. Кайда булсаң да, аш-су белән сыйлагач, «пан» бирәләр. Бетел агачының яшел яфрагына чикләвек төше, төрле әчкелт үләннәр һәм әллә нинди бер ак нәрсә төрәләр дә шуны чәйниләр. Тешләр, иреннәр, авыз сулары кып-кызыл төскә буяла.

Һиндстан халыкларының борынгы заманнардан ук күп төрле касталарга[10] бүленеп яшәвен югарыда әйткән идем. Бу бүленеш күп милләтле бәйсез һиндстанның ансыз да катлаулы милли мәсьәләсен тагын да катлауландыра.

Борын-борыннан ук төрле касталарга бүленүдән һиндлеләр җәфа чигеп яшәгәннәр. Бер төр һөнәр кешеләре, һинду дине күрсәтүе буенча, аерым «каста» тәшкил иткән. Борынгы заманнарда барлыкка килеп, урта гасырларда каста системасы нык формалашкан, һәр бер кастаның үз гореф-гадәтләре, үз кагыйдәләре бар Мәсәлән, бер кастадан икенчесенә күчү — бер диннән икенче дингә күчү шикелле тыелган. Каста кагыйдәләрен бозган кеше хөкемгә тартылган, кайбер вакытларда мал-мөлкәтеннән, гаиләсеннән мәхрүм ителеп, кастадан куылган.

Һинду[11] дине бөтен җәмгыятьне дүрт төп кастага бүлә: браминнар (руханилар), кшатрийлар (гаскәриләр),

---

[7] Ортодокса-ль — нинди дә булса бер тәгълиматның ни гезләренә эзлекле рәвешхә таянып эш итүче.
[8] Вегетарианлык — ит ашамау, ягъни яшелчә һәм сөт азыклары белән генә туеныш тору.
[9] Д а л — борчаксыман үсемлек.

[10] «Каста» сүзе португалияләләр телендә — кавем, кабилә мәгънәсендә йөри.
[11] «Һинду» динен тотучы «Һиндле», Һиндстанда яшәүче «Һиндстанлы», андагы телләрнең берсе «Һинди», берсе «Һиндустани»дип алынды.

вайсьялар (сәүдәгәрләр), судралар (игенчеләр белән һөнәрчеләр).

Хәзерге вакытта теге яки бу каста кешесенең һөнәре төрле булуы ихтимал. Браминнар хезмәткәр дә, инженер да булып эшлиләр, сәүдә белән дә шөгыльләнәләр. Ләкин гыйбадәтханәдә «муллалык» эшен әле дә тик брамин гына алып барырга хаклы.

Касталар системасының зыяны, беренче нәүбәттә., төрле каста кешеләренең аралашуын, никахлашуын, бер үк әйберләрдән файдалануын тыю кагыйдәләренең булуында. Диннәре, телләре бер булуга карамастан, бра-мин улы вайсья кызына өйләнә алмый. Үлем түшәгендә яткан «судра»га «кшатрий» бер йотым да су бирмәс.

Бу дүрт төп кастаның һәрберсе тагын әллә ни хәтле вак касталарга бүленә. Иң түбән касталардан нәкәсләр[12] кастасы санала.

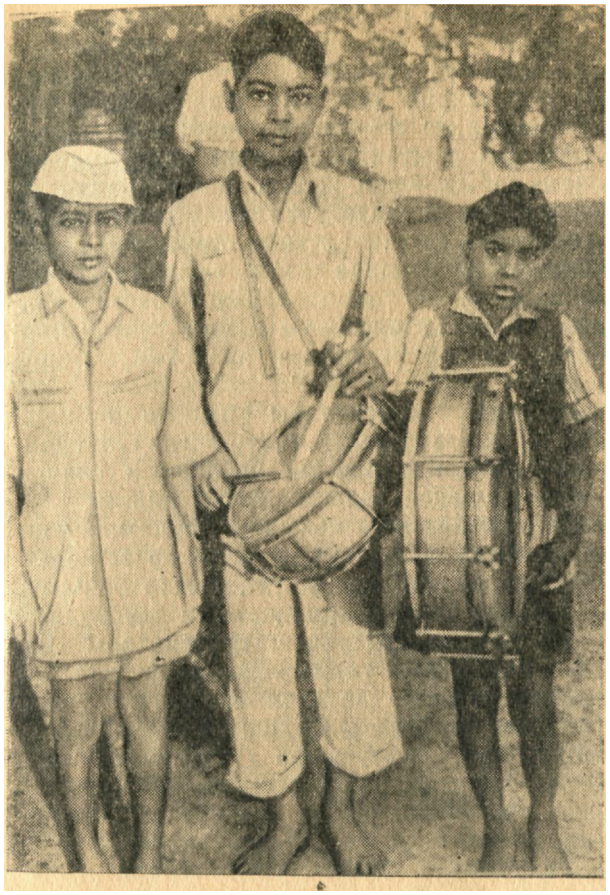
Түбән каста кешеләренә югары каста кешеләре үз коеларыннан, хәүзләреннән су да бирмәгәннәр. «Нәкәсләрнең башка каста кешеләре белән бергә яшәү хокуклары булмаган, алар авыл-авыл булып аерым яшәгәннәр. Хәтта мәет күмә торган җирләре дә аерым булган. Әгәр нәкәсләрнең берсе браминның өенә керә калса — аны шунда ук үтергәннәр.

Тышкы кыяфәт, кием-салым буенча берәүнең дә кайсы каста кешесе икәнлеген әйтеп булмый. Авылдашлар бер-берсен яхшы белеп, кемнең кайсы каста кешесе икәнен бик тиз әйтә ала. Әмма шәһәр җирендә берәүнең исем-фамилиясен белсәләр генә кайсы каста кешесе икәнлеген чамалыйлар[13].

Хәзер яңа законнар буенча каста системасы юкка чыгарылган, һәм һиндстан хөкүмәте милләтнең алдынгы кешеләре ярдәме белән иске гадәтләргә каршы кискен көрәш алып бара. Моны без «Яңа Дәһли» һәм «Дүрт юл» исемле һиндстан фильмнарында да күрә-алабыз.

«Пагода»дан урамга чыктык. Безгә бик сәер күренгән киемнәр кигән, ә кайсы-берсе трусик шикелле кыска чалбардан гына йөргән халыкны очратабыз. Җиңсез кыска кофта киеп, «сари» дип әйтелә торган озын тукы-ма кисәгенә төренгән хатын-кызлар яланаяклары белән урамның соры тузанын күтәреп үтәләр.

Урам тулы халык велосипедта йөри. Бу — хәзерге заман шәһәр транспортының булмавы белән аңлатыла. Трамвайлар, автобуслар берничә зур шәһәрдә генә йөри. Машиналар һиыдстанда гомумән бик аз. Иң якын

Мәктәп дежурныйлары.

---

[12] Русча «неприкасаемые».

[13] Мәсәлән, бездә грузиннарның фамилияләре “швили” яки «дзе»гә бетешле (Долидзе, Ниношвили шикелле), украинлыларны». «о»га (Бондаренко, Гончаренко шикелле), русларның күбесе «ов»ка бетешле (Иванов шикелле) булу белән аерылалар.

дуслары — совет халкы ярдәме белән төзелә торган зур-зур заводларга, Бхилаи шикелле металлургия комбинатларына һиндстан халкы зур өмет баглый. Күптән түгел генә мөстәкыйльлек яулап алган бу илдә авыр промышленность яңа туып кына килә. Шуңа күрә биредә әле бүген дә йөк ташу өчен үгезләрдән һәм кеше көченнән файдаланалар. Зур арбаларга егермешәр капчык төйиләр дә шул йөкне сигез-тугыз кеше унар, ә кайчакта йөзәр километрларга алып бара.

Урам тормышын гажәпсенеп күзәтеп торганда бервакыт барабан тавышы ишетәбез. Яшеллеккә күмелгән тыкрыктан кара-кучкыл йөзле ниндидер малайлар килеп чыга. Без аларны туктатып сораша башлыйбыз.

- Балалар, нигә сез иртүк барабан кагып йөрисез?

- Бүген без мәктәптә дежурныйлар, укучыларны дәрескә чакырабыз,— дип җавап бирде арадан берсе.

- Аларны әти-әниләре уята алмыйлармыни?

- Әтиләребез сәгать алтыда торып эш эзләргә китәләр, әниләребез базарда озак булалар,— дигән җавапны ишетеп алгач, тагын сорау бирергә тора идек, безгә дигән машина яныбызга килеп туктады. Малайларга Казан яшьләр фестивале значокларын бирдек тә конференциягә киттек.

Конференция делегатлары педагогия колледжы янындагы мәйданга корылган зур чатыр астына җыйналган иде. Монда һиндстанның барлык ундүрт штатыннан ике мең кеше делегат булып килгән.

Җабалпур шәһәренең кыскача тарихы, бу шәһәрдә һәм Мәдхия-Прадеш штатында мәгариф эшләренең торышы турында кереш сүз сөйләп, шәһәр башлыгы Шри Сауаймал Җәйн конференцияне ачып җибәрде. Аннан соң сүз алган Мәдхия-Прадеш губернаторы Шри Патаскәр дә нигездә шул ук мәсьәләләргә тукталды. Конференциянең председателе итеп Калькутта университетының ректоры профессор Сидһанта сайланды.

Бөтенһиндстан укытучылар профсоюзының 34 нче конференциясе үзенең эшен башлап җибәрде.

Беренче тәнәфестә үк без күп санлы укытучы деле-татларның тыгыз түгәрәге эчендә калдык. Советлар Союзындагы тормыш, бездәге укытучыларның эш шартлары, безнең мәктәпләр, тагын әллә нәрсәләр, әллә нәрсәләр турында «мең дә бер сорау» ишеттек.

Кичке утырышта безне президиумга сайладылар һәм рәсми рәвештә Бөтенһиндстан укытучылар профсоюзының 34 нче конференциясенә Советлар Союзы мәгариф эшчеләре делегациясе катнашуын хәбәр иттеләр. Делегатлар бу хәбәрне көчле алкышлар белән каршылады. Делегациябез башлыгы академик Арсеньев Александр Михайлович котлау сүзе белән чыкты. Каюмова Рәгънә аның сүзен һинди теленә тәрҗемә итә барды. Совет кешесенең һинди телендә сөйли алуы делегатларга аеруча ошады. Дөрес, аны залда утыручыларның күп булса ярты сы гына аңлагандыр. Чөнки барлык һиндстанлылар да һинди телен белми.

Һиндстанда бик күп төрле милләт һәм кабиләләр яши. Шулардай ундүрт милләтнең теле зур телләрдән санала. Бездә бөтенсоюзга уртак булган рус теле кебек, уртак бердәм телләре юк әле.

Һиндстан халыклары 170 төрле телдә сөйләшәләр. Ул телләр грамматик һәм лексик яктан бер-берсеннән шактый аерыла. Шуларның бер өлеше милли тел булып үсеп җиткән һәм аерым штатларда киң кулланыла, һинди телендә 100 миллионга якын, бенгали, пенҗаби,. гужарати, маратхи, тамили, телугу һәм малайяли телләрендә, һәркайсында ун миллионнан алып алтмыш миллионга кадәр кеше сөйләшә.

Моннан ике мең ел элек үк әле һиндстанда бердәм әдәби тел — санскрит теле кулланылган. Шул телдә борынгы һиндстанның иң зур эпик әсәрләреннән «Махаб-харата» һәм «Рамаяна» язылган. Ләкин безнең эраның башларында санскрит теле илдәге халыкка, безнең өчен латин теле кебек, борынгы тел булып кала. «Үлгән» санскрит теле нигезендә югарыда әйтелгән хәзерге телләр барлыкка килә.

Бөек Моголлар дәверендә (XII—XVIII гасырлар) дәүләт теле булып, җирле халыкка аңлашылмаган булса да, бер өлеш интеллигенция һәм хөкем сөрүчеләр арасында гына таралган фарсы теле кулланылган. Инглиз колонизаторлары килү белән дәүләт теле итеп киң халык массасына шулай ук ят булган инглиз теле кертелгән.

Моголлар дәверендә үк әле илнең өлкәара тел булып һинди теленең шивәләреннән[14] халыкларга азмы-күпме аңлаешлы булган һиндустани теле барлыкка килә. Шушы һиндустани теле нигезендә ике әдәби тел туа. Берсе мөселманнар арасында таралган урду, икенчесе һиндле-ләр куллана торган һинди теле. Урду теленә, Тукай заманындагы татар теленә кергән кебек үк, бик күп гарәп, фарсы сүзләре кергән, һинди теле исә санскриттан күп алган, һинди һәм шулай ук маратхи, бенгали, малайяли һ. б. телләрдә язучылар борынгы девангари алфавитыннан файдаланалар. Урду телендә сөйләшүчеләр гарәп алфавитыннан файдаланалар.

Ил икегә аерылганнан соң Пакстанда дәүләт теле итеп урду теле, һиндстанда — һинди теле кертелә. Ләкин ике дәүләтнең икесендә дә дәүләт теле итеп югары катлау гына белгән инглиз теле кулланыла.

Җабалпурда булган конференция дә тулысынча инглиз телендә барды.

Кичен безне студентлар, колледж һәм мәктәп укучыларының үзешчән сәнгать концертына чакырдылар. Күзгә ташланган беренче нәрсә — бу бик чуар киенгән кешеләр, һиндстанлылар, гомумән, чуар киенәләр, бигрәк ачык төсләрне яраталар. Хатын-кызларның кайберләре зәңгәр, яшел, күк, кызыл төстәге сариларга төренгән, ирләрнең кайберләре — ярым ялангач.

Менә сәхнәгә бию музыкасы ритмында ике бәләкәй кыз йөгереп чыкты. Кулларында матур-матур гирляндалар. Алар сәхнәдән биеп төштеләр дә гирляндаларның берсен алгы сафта утырган конференция

---

[14] Шивә — диалект, бер төркем халыкның сөйләү теле.

председателе Сидһанта муенына, икенчесен безнең Арсеньев иптәшнең муенына кигезделәр. Зал гөрләп кул чапты.

Концерт башланды. Программага һиндстанда яшәүче төрле халыкларның биюләре, шул исәптән Төньяк Бенгалиядә ярым кыргый хәлдә яшәүче бер кабиләнең биюләре дә кертелгән, һиндстанлылар гомумән бик озак биергә яраталар, һәрбер бию сәгать ярымга диярлек сузыла. Дәһлидә исә, Бөтендөнья авыл хуҗалыгы күргәзмәсендә, һиндстанның атаклы биючесе Дамаянти Җоши, унар минутлык ике генә тәнәфес ясап, биш сәгать биеде.

Биюләр алмашынып торды, зал гөрләп кул чапты. Концерт бик күңелле үтте.

Һиндстан халык биюләре тирән эчтәлекле була. Биюче үзенең эчке хисләре турында гына түгел, бәлки берәр вакыйганың, хикәянең эчтәлеген дә «сөйләп» бирә.

Безне Дәһлидәге күргәзмәгә алып килгән мистер Капур Дамаянти Җошинең бер биюен болай «тәрҗемә» итте: «Илнең чибәре Ашта Найака бер егеткә гашыйк була. Найака бакчада сөйгәнен көтеп утыра. Сөйгәне бик озак килми. Найака зарыгып һаман көтә. Егет икенче көнне иртә белән генә килеп чыга. Ул бүтән хатын белән төн үткәргән икән: монысы аның йөзеннән беленә. Найака ачулана һәм сөйгәнен куып чыгара. Егет китеп бара. Ләкин Найака ялгызлыктан җәфалана, ярын сагына һәм куып чыгаруына үкенә. Икенче көнне егет кызның хәлен белергә килә. Найака шатланып аны кабул итә, үзен бәхетле саный...»

Биюче боларның барысын да төрле хәрәкәт белән күрсәтә. Шатлык, борчылу, ачулану һәм башка шуның шикелле хисләр биюченең йөзендә алмашынып торалар. Тамашачылар исә хикәянең төп мәгънәсен концерт программасыннан укып беләләр.

Шул ук кичне Бөтенһиндстан укытучыларының профсоюз президенты, һиндстан парламенты члены доктор Шарма безне аш мәҗлесенә чакырды. Ул көнне безнең иптәшләр салкын сулы зур стаканнарны бихисап күп бушаттылар.

Икенче көнне конференциянең «Мәгариф эшчеләре тынычлык өчен көрәштә» исемле секция утырышына катнаштык. Анда без тынычлык өчен халыклар дуслыгының әһәмияте, Советлар Союзындагы тынычлык хәрәкәте, совет укытучыларының тынычлык өчен көрәшүләре турында бер-бер артлы торып сөйләдек. Секция утырышы: «һиндстан укытучыларына башка илләр укылучылары белән тыгыз элемтә тотарга кирәк»,— дигән резолюция кабул итте. Биредә катнашкан кешеләрнең күбесе укытучылар, мәктәп директорлары һәм руханилар иде. Резолюцияне яклап бөтенесе бердәм кул күтәргәндә, бер монах хатын гына:

- һиндстан ишекләрен чит ил пропагандасына ачу нигә кирәк. Мондый резолюция нигә?— дип каршы

чыкса да, күпчелек аны якламады.

Безнең илне яратмаучы кайбер чит кешеләр, хак сүзебезгә җавап таба алмыйча аптырап, тынычлыкка, дуслыкка өндәвебезне дә «пропаганда» диләр. Ләкин соңгы елларда андыйларның фикердәшләре кимегәннән-кими бара.

Өченче көнне юлдашларым шәһәр тирәсен карарга киттеләр. Ә мин конференциядә Советлар Союзында укыту-тәрбия эшләрен үзгәртеп кору, Совет власте елларында мәгариф эшенең үсеше турында доклад ясарга тиеш идем. Көне буе докладка хәзерләнеп «Пагода»да утырдым. Инглиз телендә доклад язу җиңел эш түгел икән.

Докладта Советлар Союзында мәгариф эшенең торышы, мәктәпләрне үзгәртеп кору мәсьәләсеннән тыш, татар халкының кырык ел эчендә ирешкән уңышлары турында сөйләдем. Элек изелгән, кимсетелгән татарларның

патша Россиясендә бетәргә хөкем ителгән кечкенә бер милләттән Бөек Октябрь социалистик революциясе нәтиҗәсендә алдынгы совет социалистик милләтенә әверелүе, башка совет милләтләре белән кулга кул тотынышып коммунизм төзүе турында әйтелде. Сүзләрем буш булмасын дип күп кенә саннарны «шаһитлыкка чакырдым». Мәсәлән, Пакстанда ун мең кешегә бер врач булса, Татарстанда алты йөз кешегә бер врач туры килә; һиндстанда утыз биш балага бер укытучы булса, бездә унбиш балага бер укытучы булуын әйттем. Татар халкының культурасы искиткеч тиз үсеп бара. Татарстанның югары уку йортларында утыз биш мең студент укый, егерме биш миллион халкы булган Төркиядә дә студентлар саны шул хәтле генә. Билгеле, ярты сәгатьлек докладта күп нәрсә сөйләп булмады, ләкин монысына да канәгать булдылар шикелле. Докладтан соң «мең дә бер сорау»ны кабатладылар.

Дөресен әйткәндә, һиндстан халкы безнең турыдай бик аз белә, ләкин кызыксыну гаять көчле. Совет кешесе икәнлегеңне белсәләр, якын дус күреп, елмаеп-елмаеп сөйләшергә тотыналар.

Көннәрнең берендә педагогия колледжы каршындагы мәктәптә булдык. Мәктәпнең бинасы да яхшы, җиһазлары да бар. Дөрес, ул хосусый мәктәп иде. Җирле буржуазия, байлар үз балаларың начар мәктәпкә бирергә теләмиләр, әлбәттә, һәм бергәләп үз балалары санныннан чыгып мәктәп салалар.

«Төп белем бирү» мәктәбе дип аталучы мәктәпләрнең берсе иде бу. Төп белем бирү һиндстан мәктәпләренә 1937 елларда ук кертелә башласа да, мондый типтагы мәктәпләр саны тик 1947 елдан гына күбәеп киткән. Бу мәктәпләрдә укыту Махатма Гандиның укытуны хезмәт белән бәйләү тәгълиматына нигезләнгән. Белем бирүне хезмәт белән бәйләү — бик яхшы эш. Ләкин һиндстанда бу мәсьәләне үзләренчә аңлыйлар. Укытуны хезмәт белән бәйлибез дип, мәктәп программасына кул һөнәре дәресләре тутыралар. Шундый бер вакыйганы хәтерлим. Ажантаның таш тауларында казылган атаклы гыйбадәтханәләрне караганнан соң, Аурангабад шәһәренә барышлый, Пхулмари исемле бер авылга мәктәбен күрергә дип тукталдык. Беренче күзгә ташланган нәрсә — ачык һавада җирдә аяк бөкләп утыручы беренче класс балалары булды. Укытучы тактага маратхи телендә сүзләр яза, укучылар грифель такталарга шул сүзләрне күчереп утыралар.

Мәктәпләрдә кызлар һәм малайлар аерым укытыла Бинасы булган хәлдә дә парталар юк, җирдә утыралар Без барып кергәндә, дүртенче класс балалары эрләү белән шөгыльләнәләр иде.

- Нинди дәрес?— дип сорыйбыз.

  Тарих.

  Нинди тема?
- Гандиның биографиясе.
- Ә нигә балалар эрләү белән шөгыльләнә?
- Ганди тәгълиматын тормышка ашырабыз. Укытуны хезмәт белән бәйлибез,— ди укытучы.

Ганди һөнәрчелекне үстерергә, шулай итеп промышленностьны торгызырга һәм муллыкка ирешергә мөмкин дип уйлаган. Бу тәгълимат шактый төзәтүгә мохтаҗ, әлбәттә, һәм менә шушы тәгълимат мәктәпләргә таратыла. Ганди эрләү белән шөгыльләнергә кирәк дигән икән, мәктәп балалары да эрләп карыйлар. Бу— Гадиның нәрсә өйрәткәнен аңлау өчен кирәк, диләр. Балалар эрләү нәрсә икәнен аңлагач, укытучы биографияне яңадан дәвам итә.

Югары классларда да булдык. Анда кызлар искереп беткән станокларда тукып утыралар иде.

Мәктәпләрнең күбесендә бердәм программа юк. Кайбер штатларда ничек телиләр, шулай укыталар. Җиденче класслар, мәсәлән, бездәге дүртенче класс арифметикасын өйрәнә.

Җабалпурда без педагогия колледжында булдык. Анда безгә һиндстандагы мәгариф эшләре, укытучылар тормышы турында күп нәрсәләр сөйләделәр. Башлангыч мәктәпләрдә, мәсәлән, класслар саны һиндстанның төрле штатларында төрлечә икән — 4 тән 6 га кадәр. Тулы булмаган урта мәктәп дигәнендә 7—9 класслар укый. Шуннан 10—11 класслар китә. Хәзер бердәм бишьеллык башлангыч мәктәпләр төзү тормышка ашырыла, һиндстан мәктәпләрендә миллионнан артык укытучы эшли. Шуларның 56% ы махсус педагогик белем алмаган. Укытучылар хәзерләү болайрак бара: сигезьеллык гомуми белем мәктәбе, шуннан соң педагогия колледжында икееллык курслар. Өчьеллык практикадан соң тагын икееллык курслар. Шуннан соң гына укытучы диплом ала. Ике-өч ел эш стажы булмаган кешегә диплом бирелми; яки болай: ун-унбер ел мәктәптә үкыгач, педагогия колледжына керәләр, анда тагын дүрт ел укыйлар. Ике ел укыгач, диплом түгел, ә бары ;ик таныклык кына бирелә. Аннары мәктәптә ике ел эшләгәннән соң кайтып колледжның соңгы ике курсын тәмамлыйлар. Шуннан соң гына студентка бакалавр[15] дәрәҗәсе бирелә.

Башлангыч мәктәп укытучылары айга 20—30 рупий[16] хезмәт хакы алып эшли.

Һиндстанда башка профессия кешеләре белән дә очраштык. Бангалор шәһәрендә мебель мастерское эшчеләре белән бераз сөйләшергә туры килде. Алар матур матур урындыклар һәм башка йорт җиһазлары ясыйлар. Дөрес, монда барысы да кулдан эшләнә. Болар төрле яшьтәге эшчеләр иде: берсенә тугыз, икенчесене унике, өченчесенә кырык сигез яшь. Һәр көн 9—10 сәгать эшләүче тугыз яшьлек малай айга өч рупий ала Бу акча аңа тамагын туйдырырга да җитми. Ә бер кадак икмәк өчен — ярты рупий, ике кадак

[15] Бакалавр — буржуаз илләрдә беренче фәнни дәрәҗә.

[16] Рупий — безнең акча белән 19 тиен.

бәрәңге өчен генә дә ярты рупий түләргә кирәк.

Менә аена 20 рупий алып эшләүче башлангыч мәктәп укытучысының тормышын күз алдына китерегез инде!

Җабалпур педагогия колледжында илле дүрт укытучы эшли. Югары уку йорты укытучыларын лектор, мөдәррис һәм профессорга бүләләр. Дәрес алып баручы кеше, фәнни дәрәҗәсе булмаса да, профессор дип йөртелә[17]. Югары уку йорты укытучылары ничек яшиләр соң? Күпме хезмәт хакы алалар?

Колледж профессоры айга 250 дән 450 рупийга кадәр, лектор 225 тән 350 рупийга кадәр хезмәт хакы ала. Товар бәяләренең югары булуларын искә алсак, бу сумма күп түгел. 1957 елгы хисап буенча һиндстандагы бер миллион укытучының нибары утыз алты меңенә генә 101 дән 300 рупийга кадәр хезмәт хакы түләнгән. Калганнарының эш хакы бик түбән. Шәһәрләрдә квартир өчен 20 дән алып 100 рупийга хәтле түлиләр, бала укыт кан өчен мәктәпкә җиде-сигез, интернатта тәрбияләнсә 125—250 рупий түләргә кирәк. Кыскасы хезмәт ияләренең тормыш шартлары бик авыр. Интеллигенциянең хәле уртача гына булганда, эшчеләрнең читен тормышы турында сөйләп тә торасы юк.

Җабалпурдан безне шәһәр мэры Сауаймал Җәйн үзе озатты. Озатырга бик күп кеше килде. Советлар Союзы белән дуслык, аның ярдәме турында бик күп җылы сүзләр әйтелде.

Без Агра һәм Канпур шәһәрләре аша Дәһлигә кайтырга чыктык. Вагон тәрәзәләре аша станцияләр, крестьяннарның ямаулы юрган шикелле бүлгәләнгән чуар басулары, төз, озын кәүсәле пальмалар, балчыктан һәм камыштан салынган салам түбәле йортлар күренеп кала. Еракгарак крестьяннар җир эшкәртәләр. Әнә әкрен генә кыймылдаучы үгезләр артыннан ябык кара тәнле, башына чалма ураган, ярым ялангач сукачы атлап бара. Арырак тагын шундый ук җир сөрүчеләр...

Һиндстан юлларында егерме биш көн йөрдек — гади крестьян басуларында бер генә трактор да, бер генә комбайн да күрмәдек.

Төн җитте. Ә поезд һаман бара да бара. Минем никтер йоклыйсым килми. Поезд туктаган араларда перронга чыгып керәм. Тукталышларның берсендә конференция буенча танышым, Кашмир укытучысы Хәйдәрне очраттым.

Аның белән сөйләшеп йөри торгач, вокзалга кердек. Залга үттек, залның бары түбәсе генә бар, аның стеналары, ишекләре юк,— авыл лапасы кебек бер корылма. Аяк астында иске чүпрәкләргә төренгән кешеләр йоклый. Бу — өченче класс пассажирлары өчен көтеп тору бүлмәсе икән. Биредә диваннар, урындыклар күренми. Икенче класс пассажирлары залының стеналары бар, хәтта кереп-чыгып йөрер өчен ишекләр дә ясалган. Монысы чыннан да көтеп тору залына бераз охшаган, Диваннар куелган, өстәлләр дә күренә. Алты-җиде кеше түгәрәкләнеп идәнгә утырганнар да бик бирелеп карта уйныйлар. Беренче класс залына үтәбез. Анысы биш-алты кешелек җыйнак, пөхтә, бик матур бер бүлмә. Әйбәт кенә киенгән бер әфәнде, креслога киерелеп утырган да ял итә, поезд көтеп утыра.

Вокзалдагы шушы картина символик рәвештә бөтен һиндстан халкының тормышы турында сөйли кебек.

Әйе, менә шундый ул чын Һиндстан: беренче класста бер кеше, икенче класста алты-җиде, ә һава белән генә уралып алынган «залда» — тир түгеп ризык табучы дүрт йөз утыз миллион гади хезмәт ияләре яши.

БӘЙСЕЗ ИЛНЕҢ БАШКАЛАСЫ

Дәһлидә безне мәгариф министрлыгы вәкилләре каршылады. Очрашу шулай ук бик җылы булды, тагын хуш исле гирляндаларга күмелдек. Дәһли округы мәгариф бүлеге мөдире мистер Капур мәгариф министры доктор Шримали исеменнән тәбрик сүзе әйтте. ЮНЕСКО[18] конференциясе уңае белән әле 1952 елда гына төзелгән «Ашока»[19] исемендәге кунак йортына барып төштек.

Бу — хәзерге заман стилендә салынган күп катлы, зур йорт. Ишек төбендә башына кызгылт сары төстәге зур чалма, өстенә ялтыравыклы төймәле зәңгәрсу кара мундир кигән, бик зур гәүдәле швейцар басып тора. Ишектән зур вестибюльгә килеп керәсең. Вестибюльнең идәненә эре-эре бизәкле гаять зур келәм җәелгән. Йомшак диваннар, кечкенә генә түгәрәк өстәлләр. Ливрея кигән, кара тутлы йомышчы малайлар йөри. Чит ил кешеләре күп, капиталистлар шушы йортка гына килеп төшәләр икән. Бу бик җайлы, ләкин бик кыйммәтле отель. Бүлмәләр һәм ашау-эчү өчен тәүлегенә 100 дән 250 рупийга кадәр түләргә кирәк. Кыйммәт, әлбәттә.

«Ашока» отеле Яңа Дәһлинең бер читендә урнашкан. Яңа Дәһли исә 1911 еллар тирәсендә инглизләр өчен генә салынган. Башкаланы Калькуттадан Дәһлигә күчергәч, Англиянең һиндстандагы резиденциясе дә бирегә күчеп килгән.

Чыннан да, резиденция диярлеге бар аның. Урамның ике ягы буйлап тоташ бакчалар сузыла, бакчалар эчендә бер генә катлы ялгызак йортлар (ике катлы йортлар бөтенләй юк диярлек) тезелеп киткән. Инглизләр менә шул йортларда торганнар. Күрәсез, әйбәт яшәгәннәр. Хәзер ул йортларда һиндстан хөкүмәтенең югары даирәләре һәм эре буржуазия вәкилләре яши. Яңа Дәһлидә хезмәт ияләре тормый. Шәһәрнең бу өлешенә алар хезмәтче

[17] Чит илләрнең күбесендә югары мәктәптә укытучы һәрбер кешегә профессор исеме бирелә.

18 ЮНЕСКО — Мәгариф, фән һәм культура мәсьәләләре буен
ча берләшкән милләтләр оешмасы.

[19] Ашока — борынгы һиндстан патшаларыннан берсенең исеме.

буларак кына килеп йөри.

Икенче көнне мондагы гадәт буенча без веноклар алып Махатма Ганди мавзолеена киттек. Җамна елгасы буендагы киң аланга охшаган бакча уртасында рәшәткә белән тотылган дүрт кырлы зур яссы таш. Гандиның гәүдәсе яндырылган урынга салынган бу таш гөлләр белән күмелгән.

Һиндстанлылар мәетләрне яндыралар һәм көлен елгага ташлыйлар. Ганди гәүдәсенең көлен 28 тигез өлешкә (1948 елга кадәр 28 штат булган) бүлгәннәр, һәр штат үзенә тигән өлешне үз җирендәге суга ташлаган. Хәзер ундүрт штатта суларының яр буйларына мавзолейлар төзиләр. Корылмалар төрлечә салына: Дәһлидә мавзолей дүрт кырлы яссы таштан гыйбарәт булса, Җабалпурда без зур һәм матур бина күрдек.

Дәһли — дөньяда иң борынгы шәһәрләрнең берсе. Безгә тарихтан мәгълүм булган борынгы Рим, Карфаген һ. б. шәһәрләргә кадәр Дәһли дөньяда иң зур һәм танылган шәһәрләрдән саналган.

Күп мәртәбәләр Дәһли чит ил басып алучылары тарафыннан җимереп ташланган. Урта гасырларда гына да монда Аксак Тимер, Иран падишасы Надир-шах гаскәрләре, Көньяк Һиндстанның маратхи яулары, һәм, ниһаять, Англия солдатлары булып киткән. Басып алучылар үзләреннән соң матур сарайларның һәм гыйбадәтханәләрнең хәрабәләрен генә калдырганнар. Еллар үткәч, аларның урынында яки янәшәсендә халыкның оста куллары яңа сарайлар, гыйбадәтханәләр, һәйкәлләр торгызган.

Дәһлинең исеме турында тарихчылар арасында әле дә бәхәс бара. VIII гасырда шәһәр башлыгы шәһәрне үзенең хуҗасы раҗа Дәһли исеме белән йөртә башларга боерык биргән, дип тә сөйлиләр, Һиндстан телләренең күбесендә шәһәрне Дилли, урду телендә Дәһли диләр.

Урта гасырлардагы Дәһли турында Бөек Моголлар дәвереннән калган истәлекләр сөйли. Бу тарихи истәлекләрнең иң мәһабәте — «Лал Кила» — Кызыл форт. Искиткеч биек, кызыл таш стеналы Кызыл фортны XVII гасырда Агра шәһәрендә мәшһүр Таҗ-Махал мавзолеен салдыручы император Шахҗаһан төзеткән. Кала эчендә Бөек Моголларның атаклы сарайлары. Бакчаларга күмелгән бу сарайларда дистәләрчә еллар Һиндстанның мөселман падишаһлары, халыкларны талап, рәхәттә яшәгәннәр. Бу гүзәл сарайларның берсенә мәрмәр өстенә фарсыча:

Әгәр җирдә җәннәт булса,
Ул мондадыр, мондадыр, мондадыр...—

дип тикмәгә генә язып куймаганнар, әлбәттә.

1857 елда инглиз хакимлегенә каршы баш күтәрүчеләрнең исән калган утыз меңе шушы калага чигенгән. Инглизләр аны көчле штурм белән генә ала алганнар. Шунда ук баш күтәрүчеләргә ачык суд ясалган. Инглизләр аларның күбесен явызларча җәзалап үтергәннәр.

Фортның стенасы өстендәге бер тигезлекне гидлар[20] кергән бер кешегә: биредә 1947 елның унбишенче августында Һиндстанның бәйсезлеге игълан ителгән һәм азат илнең дәүләт байрагы беренче тапкыр биредә күтәрелгән, дип горурланып сөйлиләр. «Бүген Азия офыгында яңа йолдыз, тагын бер бәйсезлек йолдызы, калыкты»,— дигән ул чакта Җаваһарлал Неру.

Сарайларның берсендә — падишаһның кабул итү залы. Зур залның түрендә мәрмәр калкулык. Мәрмәр калкулыкта бриллиантлар һәм якут ташлар белән бизәлгән патша тәхете торган, дип сөйлиләр. Фарсылар (иранлылар) Дәһлигә һөҗүм итеп, ул тәхетне Тәһранга алып киткәннәр. Бу тәхет әле хәзер дә анда саклана. Тик аның кыйммәтле ташлары Америкадан алынган заемнар бәрабәренә Тәһраннан алып кителгән. Шунда ук Зәңгәр сарай һәм күз камаштырырлык ак мәрмәр ташлардан салынган Падишаһ мәчете тора. Мәчет өчен кирәк булган мәрмәрләрне филләр белән Җәйпур шәһәреннән китерткәннәр дип сөйлиләр. Шушы ук крепость эчендә мәрмәр балконлы тагын бер гүзәл сарай бар. Падишаһлар шул балконга халык белән сөйләшергә чыга торган булганнар. Балкон җир өстеннән утыз биш-кырык метр биеклектә. Бик табигый, падишаһлар халык белән югарыдан сөйләшергә яратканнар. Алай куркынычсызрак ич!

Лал Кила моголларның күптән юкка чыккан данын хәтерләтеп тора. Шәрык сарайларының иң матурларыннан саналып, бүгенге көндә бу мәһабәт корылма милли музейга әверелгән. Падишаһларның матур-матур мәрмәр колонналары, стеналары искиткеч рәсемнәр белән бизәлгән кабул итү заллары Һиндстан халкының таланты һәм даһи осталыгына үлмәс һәйкәл булып торалар. Тавыйс тәхете, Гөлләр сарае, Энҗе мәчет һәм башка гүзәл биналарның матурлыгы чын-чыннан күз камаштырырлык дип әйтсәң дә хата булмас.

Һәрбер дәүләтнең башкаласы күп төрле тарихи истәлекләргә бай була. Ул истәлекләрнең күбесе халык күңелендә үткән заманнарның авыр елларын хәтерләтә яки милли горурлык билгесе булып санала. Кайчакларда шәһәр ташларында үткән еллар истәлекләре сакланмый. Ләкин тарихи вакыйгалар булган урыннарда халыкның азатлык көрәшен чагылдырган һәйкәлләр салына.

Дәһлидә дә Һиндстанлыларның данлы тарихына һәйкәлләр куелыр урыннар бар. Әмма илбасарлар ул урыннарны халык хәтереннән алып ташларга маташканнар. Колониализмның дәһшәте үтерү, талау һәм кыргыйларча җәберләү белән генә чикләнми. Колонизаторлар халыкның милли горурлыгын һәм шөһрәтен аяк астына таптарга, үткән заманнардан калган данын, аларның изүчеләргә каршы батырларча көрәшен юкка чыгарырга тырышалар. Шушы дан-шөһрәтнең бәрабәренә алар үзләренең буржуаз культурасын, гореф-гадәтләрен көчләп тагарга омтылганнар.

---

[20] Г и д — туристларны иярtеп, аларга борынгы истәлекләр турында сөйләп йөрүче кеше, экскурсовод.

1857 елда бөтен һиндстан халкының инглизләргә каршы алып барган канлы көрәше — ил тарихы битләренә алтын хәрефләр белән язылган.

Лакшмибай, Мәүләви Әхмәт, Нан Сахиб кебек батырларның исемнәре бүген дә әле һинд халкының хәтерендә яши.

Восстание башлану белән шәһәр халык кулына күчә. Башкалага каршы инглизләр үзләренең төп көчләрен җибәрәләр. Шәһәр гаскәр белән камап алына. Озак вакыт һиндлеләр батырларча сугышалар, ләкин сан һәм корал ягыннан өстенлек инглизләр ягында була. Восстание бастырыла, халык кара канга батырыла.

Кайчандыр шәһәрне уратып алган стена капкаларының берсе булган Кашмир капкасын барып карадык.

Дәһли өчен соңгы канлы бәрелешләр шушы капка янында барган. Кабат-кабат штурмнардан соң инглизләрнең монда йөзләрчә солдатлары дөмеккән. Бары тик штурмның алтынчы көнендә генә инглизләр, ниһаять, капканы җимереп керәләр. Ләкин патриотлар дошманнан үч алудан тукталмыйлар, алар, актык штурм беткәннән соң, инглиз гаскәрләре командующие генерал Никольсонны үтерәләр. Йөз ел элек булган канлы көрәш эзләре Кашмир капкасында әле дә күренә. Ләкин бу тарихи урынга, ни өчендер, экскурсияләр оештырылмый; Озакламый һиндстан укытучылары шушы тарихи капка янына укучыларын экскурсияләргә алып килеп, һиндстан халкының 1857 елгы азатлык восстаниесе һәм канлы сугышларының әһәмияте турында аңлата башлар, дип ышанасы килә.

Моннан арырак тагын бер борынгы капканың хәрабәләре күренә. Ярым җимерек таш манараның яныннан киң юл үтә, юл янында — киң яшел алан. Бу капканың исемен дәһлилеләрнең күбесе белми дә дип сөйлиләр. Ә белгәннәр аны «Кхуни дарваза» («Канлы капка») диләр. 1857 елны инглизләр шушы урында баш күтәрүчеләрне берәм-берәм туп көпшәсенә бәйләп ядрәләр белән өзгәләп үтергәннәр. Бу фаҗигале күренешне рус художнигы Верещагин «һиндстанда инглизләрнең җәзалавы» исемле картинасында күрсәтә.

Ә инглизләр халыкның бу фидакарь көрәшен ничек мәңгеләштергән? Алар Кашмир капкасы янына һиндлеләрнең палачы генерал Никольсонга һәйкәл салдырганнар. Шушы Никольсон инде солдатларга: «Баш күтәрүчеләрнең тиреләрен тунап төшерегез, аларны казыкка утыртыгыз, тереләтә яндырыгыз»,— дип боерык биргән. Ә инглиз солдатлары аның боерыгын үтәп, шәһәрне урамы-урамы белән яндырганнар, кулга төшкән бар кешене утка ташлаганнар.

Һиндстан җирендә шушы европалы вәхшигә һәйкәл куючыларның оятсызлыгына, вөҗдансызлыгына таң каласың!

Һиндстан шәһәрләре мәйданнарында мондый хурлык һәйкәлләре бик күп әле. Аларны бәреп төшерергә вакыт түгелме соң?!

Дәһли, Мадрас, Бомбей һәм башка шәһәрләрдә инглиз корольләренә һәм вице-корольләренә атап салынган бихисап күп һәйкәлләр, алар исеме белән йөртелгән урам һәм мәйданнар бик еш очрый әле.

«Соңгы елларда һиндстан парламентында депутатлар бу хурлык һәйкәлләрен алып ташлау турында кабат-кабат сүз кузгаталар, һәм җәмәгатьчелек таләбенә җавап итеп, 1957 елны, 1857 елдагы восстаниенең йөз еллыгы уңае белән, кайбер хурлык һәйкәлләре алып ташлана.

Ниһаять, яңа, милли һәйкәлләр дә күренә башлый. Дәһлидә милли хәрәкәт эшлеклесе Асаф Алига, Гандиның фикердәше Тилакка һәйкәлләр салына...» дип яза һиндстанда җиде ел торып кайткан газета хәбәрчесе Н. Орестов.

Гвалиор шәһәрендә восстаниенең каһарманы ражә кызы Лакшмибайга да кечкенә генә мәйданчыкта мәрмәр таш куелган. Монда яшь һиндстанлылар гөлләр китерәләр һәм кулларын кушырып, дәшмичә генә һәйкәл янында басып торалар.

Кулына корал тотып изге ватан өчен яуга киткәндә, Лакшмибай егерме өч яшендә була. Туган шәһәре Җан сине батырларча яклап калганнан соң ул, атка атланып, гаскәрләрен Гвалиора шәһәренә алып китә. Биредә каты сугыш башлана. Атлы гаскәрен ияртеп, Лакшмибай инглизләргә каршы атакага ташлана. Аның яшендәй ялт-йолт иткән кылычы күпләрнең котын ала. Ләкин, каты яраланып, Лакшмибай һәлак була. Дуслары аның гәүдәсен саламга күмеп яндыралар. Яндырган урында хәзер һәйкәл тора.

Тагын бераз вакыт үтәр, һәм һиндстан халкы, үз шәһәрләрен тарихи чүп-чардан арындырып, илнең азатлыгы өчен корбан булган батырларга һәйкәлләр куяр, әлбәттә.

Көннәрнең берсендә, бер хосусый мәктәптән кайтышлый, без Дәһлинең хәзерге заман сәнгать музеена кердек. 1958 елда Брюссельдә Бөтендөнья күргәзмәсендә миңа Көнбатыш сюрреалистларының рәсемнәрен карарга туры килгән иде. Алар һиндстан художникларына да шактый ук йогынты ясаган.

Зәңгәрсу буяудан башка бер сызыгы да булмаган бер «рәсем»гә күрсәтеп:

- Бу рәсемнең исеме ничек?— дип сорадык.
- «Язгы җил»,— диделәр.
- Монда бер нәрсә дә күренми ич?
- Язгы җилне дә күреп булмый ла!
- Шуңа күрә безнең художниклар аны селкенүче агачлар, иелгән арыш, бадой образлары аша сурәтлиләр,— дидек.
- Ә менә бусы нәрсә турында сөйли соң?
- Нәрсә сөйләгәнен художник үзе генә аңлата ала,— диделәр безгә.

Дәһлидәге Халыкара авыл хуҗалыгы күргәзмәсендә дә булдык. Брюссельдәге кебек үк, монда да Советлар

Союзы павильоны янында һәрвакыт озын чират сузылып тора. Америка һәм Кытай павильоннары да начар түгел.

Һиндстанның үзен ундүрт кечкенә павильон гәүдәләндерә. Аларны «Авыл индустриясе» павильоннары дип йөртәләр. Павильоннарда кулдан шырпы ясау ысуллары белән таныштыралар. Бу шырпылар фабрика шырпылары белән бер үк бәядә. Әмма һөнәрченең хезмәт хакы... Биредә бөтен нәрсә кулдан эшләнә. Кәгазьне дә, чүлмәкне дә, шырпыны да бик борынгы заманнардагы кебек, кулдан гына ясыйлар.

Һиндстан артта калган авыл хуҗалыгы иле. Аның халкының 80 проценты авылларда яши, шуларның күпчелеге игенчелек, бер өлеше һөнәрчелек белән шөгыльләнә. Җирнең күп өлеше хәзер дә әле алпавытлар кулында, алар аны, вак-вак өлешләргә бүлгәләп, крестьяннарга арендага бирәләр, һиндстан крестьяннарының 80 проценты — җирсез халык, һәм аларның үз җирләре булыр микән, билгеле түгел. Промышленность зәгыйфь булганга күрә, барлык крестьяннар диярлек гади иске кораллар белән эшлиләр.

Һиндстанда капиталистик мөнәсәбәтләрнең үсеше крестьяннарның бик аз өлешен кулак итте, әмма күпчелеген мал-мөлкәтеннән, җир-сукасыннан мәхрүм калдырды. Дөрес, һиндстан хөкүмәте тарафыннан үткәрелгән җир реформалары барлык феодаль калдыкларын бетермәсәләр дә, авыл хуҗалыгының үсеше өчен кайбер мөмкинлекләр ачтылар. Алар җирдән файдаланган өчен крестьяннардан югары хак алучы эре алпавытларның хокукларын бераз чикләделәр. Ләкин бу реформалар җирсезләргә җир бирмәде. Шуңа күрә крестьяннар арасыннан күп кенә кеше хокуксыз, уртакка эшләүчегә, яисә гадәттә авылдагы эшләр сезонында гына эшләп хезмәт хакы алучы ярым пролетарга әверелде.

Авыл җирендәге мондый пролетар һәм ярым пролетарларның саны 70 миллион кешегә җитә. Аларның бер өлеше хәтта уңыш булган елларда да туйганчы ашый алмый.

Күргәзмәдәге «Авыл индустриясе» павильоннарында әлеге ярым пролетарларның тамак туйдырыр өчен кулдан кәгазь, шырпы ясауларын күрсәтәләр дә инде,

Дөрес, соңгы унбер ел эчендә һиндстанның промышленность, техника өлкәсендә күзгә күренердәй уңышлары да юк түгел. Бу — халыкның, илнең киләчәктәге прогрессына багышланган зур өмете. Беренче җиңел автомобильләр заводы да бар инде. Анда «Ам-бассадор» («Илче») исемле кечкенә генә автомашиналар җитештерелә...

Дәһлидән унҗиде километр читтәрәк XII—XIV гасырларда ук төзелгән корылмаларның калдыклары сакланган.

Сары, ак, кызыл төсләрдәге ташлардан салынган атаклы Кутб-Минар манарасының тарихы да гасырлар белән исәпләнә. Сиксән биш метрлык манараның тышкы стеналарына зур-зур хәрефләр белән гарәпчә коръән аятьләре язылган. Таш өстенә матур-матур бизәкләр, орнаментлар чокып ясалган. Архитектураның бу гүзәл үрнәген бер-бер артлы узган гасырлар искертә, җимерә алмаган. Манараның түбәсенә хәтле бормалы таш баскыч күтәрелә. Берничә урында балконга чыгу юллары ясалган. Аска карарга теләгән һәр кеше бер кулы белән балконга тотынса, икенчесе белән манара стеналарына ябыша — куркыныч.

Кутб-Минарның ишек алдында мәчет. Ул мәчет һиндуларның Вишну алласы гыйбадәтханәсе өстенә салынган. Югары өлеше — мәчетләргә хас булган гөмбәзләр, аскы өлеше — саф һинду орнаментлы колонналардан тора. Яулап алучы мөселманнар һиндуларның гыйбадәтханәсен җимергәннәр дә шунда ук булган төзү материалларыннан мәчет салганнар.

Манара белән рәттән безнең эраның V гасырында ук саф тимердән эшләнгән, биеклеге сигез метрдан артыграк булган «Бәхет баганасы» тора. Бу багана унбиш гасыр буена тутыкмый, саф килеш тора. Урта гасыр осталарының зирәклеге һәм булдыклыны каршында эссе көньяк кояшы да, яңгырлар да көчсез калганнар. Багананың күп гасырлар кичерүен өстендәге санскрит телендәге язмалар һәм туп ядрәләренең эзләре күрсәтеп тора. һиндстанлыларда шундый йола яши: кем дә кем, баганага аркасы белән басып, аны коча алса, шул кеше гомер буена бәхетле була, имеш. Кем бәхетле булырга теләми? Безнең делегация членнарының да сәгадәтле буласы килде, әлбәттә!

Истәлекле урыннарны карау белән беррәттән мәктәпләрдәге укыту-тәрбия эшләре белән танышуны да дәвам иттердек.

Фундаменталь белем институтында, һиндстан мәгариф министрлыгының башка учреждениеләрендә булдык. Институтларның берсендә безнең мәктәпләрдә кулланыла торган киноаппарат очраттык. Институт директоры Г. К. Атали безне иң элек шул аппарат янына чакырды. Советлар Союзында эшләнеп чыккан җиһазларны мактап-мактап эшләтеп күрсәттеләр. Аннары магнитофон лентасына Казандагы балалар техник станциясенең эше турында берникадәр мәгълүмат язып алдылар.

Яңа күргәзмә әсбапларның сыйфатын белер өчен, институт аларны төрле типтагы мәктәпләргә җибәрә. Тикшерүләр уңай нәтиҗәгә китерсә, институт яңа әсбапларны производствога тәкъдим итә.

Дәһлидә безне яхшы җиһазландырылган, зур бер хосусый мәктәпкә алып бардылар. Анда безне скаут һәм кадет[21] формасына киенгән балалар бик яхшы каршылады. Мондый зур мәктәпләрдә 9—13 яшьлек балалар скаутлар оешмасына, ә 13—17 яшьтәгеләр милли кадет корпусына беркетеләләр.

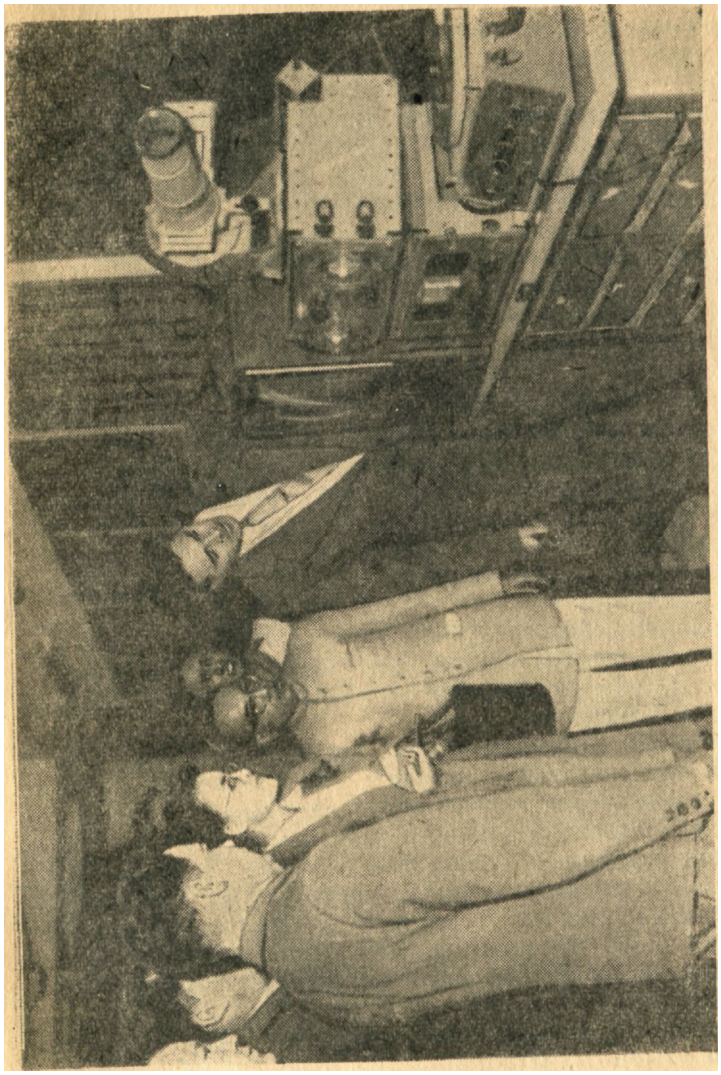
Башлангыч классларда балалар кечкенә өстәлләр каршына аяк бөкләп идәндә утыралар. Алар уку

---

[21] С к а у т һәм кадетлар — буржуаз илләрдә балалар оешмасы.

әсбаплары белән тәэмин ителгәннәр. Бу мәктәптә укыту беренче класстан алып унберенче класска кадәр инглиз телендә алып барыла, укучылар Англиядә чыккан дәреслекләрдән файдаланалар. Түбән классларда 35 әр минутлык җиде дәрес бирелә. Үтелгән материалны нығыту өчен төрле уеннардан бик киң файдаланалар. Мондый мәктәпләрдә бай балалары, хәлле кешеләрнең балалары гына укый ала, чөнки түләү хакы аена сигез-ун рупий.

Хезмәт ияләре балалары өчен ачылган, дәүләт мәктәпләренең дә берничәсендә булдык. Бу мәктәпләрнең күбесендә аерым уку бинасы юк. Дәресләр чатыр астында үткәрелә, һәр чатырда унике-ундүрт бала утыра. Унынчы класслар укый торган чатырларның берсенә кердек. Укучылар безнең җиденче-сигезенче класс

балалары белгән күләмдә математика өйрәнәләр. Дөрес, бу мәктәпләрдә уку түләүсез, ләкин белем дә «өлешеңә тигән көмешең» кадәр генә бирелә.

Берничә көннән делегацияне мәгариф министры доктор Шримали кабул итте. Татарларның элек киелгән чикмәне кебек озын чабулы китель кигән, таза гәүдәле министр безне өченче бишьеллыкта һиндстан уку йортларының үсеш планы белән таныштырды, халык мәгарифе системасын яхшырту проблемаларына тук талды.

Министрның сөйләвенчә, һиндстанда өченче бишьеллык азагында мәгариф системасы барлык штатларда да бер үк төрле булачак. Өчьеллык балалар бакчасы, аннары бишьеллык башлангыч мәктәп, аннары өчьеллык тулы булмаган урта мәктәп, аннары өчьеллык тулы урта мәктәп. Унберьеллык мәктәптән соң укучы икееллык «аралык» колледжында укыячак, шуннан соң гына укучылар университет яки махсус колледжга кереп, инженер, юрист яки врач булып чыгачак. Югары уку йортларында дүрт-биш ел укыйлар.

Бөтен илдә мәгариф политикасын Үзәк мәгариф министрлыгы алып бара. Аерым штатларда халык мәгарифе белән теге яки бу штатның үз министры җитәкчелек итә. Башлангыч мәктәпләр, безнеңчә әйткәндә, район яки өлкә советлары карамагында. Дәүләт мәктәпләре штат бюджеты хисабына, хосусый мәктәпләр укучыларның ата-аналарыннан җыелган акчаларга тотыла.

Боларны сөйләгәч, министр бездәге мәктәп эшләре, яңа закон буенча мәктәпләрне үзгәртеп кору турында сорашты, укытучыларның тормыш-көнкүреш хәлләре белән кызыксынды...

Министр Шримали безне доктор Лукмини Своми-белән таныштырганда, елмаеп: «Хатын-кызлар

арасында докторлар бик сирәк очрый, аларның иң яхшылары мәгариф өлкәсендә эшли»,— диде һәм мәктәп дәреслек-ләренең җитәрлек түгеллеген сөйләде. Доктор Своми ханым Дәреслекләр хәзерләү институты директоры иде.

Беркөнне доктор Лукмини Своми ханым «Ашока» отеленә безгә кунакка килде. Ул безне төрле милләт мәктәпләре өчен дәреслекләр хәзерләү тәртибе белән таныштырды.

Төшке аш вакытында мин миссис Лукмини белән янәшә утырдым. Официант аңа итле аш китергән иде, миссис Лукмини аны кире кайтарды һәм официантка: «Вегетариан»,— диде. Шуннан соң официант аңа яшелчә белән җимештән генә эшләнгән азык китерде. Мин элек тә вегетарианнар барлыгы турында ишеткән идем. Бу юлы якыннан ук танышырга булдым.

- Миссис Лукмини,— дидем,— Сез ит ашлары ашамыйсызмыни?
- Ит, балык гомеремдә дә ашаганым юк,— диде.
- Шулай ит, балыклар ашамаучылар күпме соң?—дип, сорашуымны дәвам иттердем.
- Андый кешеләр безнең илебездә шактый күп.

Без, браминнар[22], гомер-гомердән вегетариан ашлары гына ашап яшибез.

- Сез үзегез яшелчә, җимеш ашларыннан башка төрле нәрсә бер дә ашаганыгыз юкмыни?— дидем.
- Былтыр ирем белән, ирем инженер минем, Америкага барган идек. Анда бер тапкыр йомырка ашарга туры килде. Ләкин миңа бер дә ошамады. Шуннан соң тәүбә иттем,— дип, миссис Лукмини һиндстанлыларның ашау-эчү кагыйдәләре турында бик кызык нәрсәләр сөйләде...

«Ашока» шикелле зур отель ресторанында официант булып гел ирләр генә хезмәт итә. Илдә ун миллион кеше эшсез булганлыктан, хатын-кыз хезмәтен дә күбесенчә ирләр башкара.

Официантлар беренче карашка хәрби кешеләргә охшыйлар. Өсләрендә ялтыравык төймәле ак китель, иңбашларында тар гына сары яки ал төсле погоннар, башларында куе сары төстә чалма, кулларында ак перчатка.

Икенче көнне безне һиндстан вице-президенты кунакка чакырды. Машинабыз Яңа Дәһлинең яшеллеккә күмелгән урамындагы бер катлы зур йорт янына килеп туктагач, озын буйлы, чандыр гәүдәле карт безне елмаеп каршы алды. Бу — һиндстан вице-президенты доктор Радхакришнан иде. Ул безне үз өендә кабул итте.

Радхакришнан — философия буенча күп кенә китапларның авторы. Ул һиндстанның милли промышленностен, экономикасын үстерү өчен көн-төн эшләүче энтузиастларның берсе. Доктор Радхакришнан милли экономиканы үстерү өчен белгечләр җитмәве турында сөйләде. Хәзерге көнне чит илдә 8 меңләп һиндстанлы укый. Еш кына һиндстан хөкүмәте чит илләрдә укып кайткан яшь белгечләр өчен дә уңай тормыш шартлары тудыра алмый, аларны кирәкле аппаратлар белән җи-һазландырылган лабораторияләр һ. б. белән тәэмин итә алмый. Шуның өчен студентларның бер өлеше, укуларын тәмамлагач, чит илләрдә калырга мәҗбүр була. Менә хәзер дә Радхакришнан чит илдә эшләүче белгечләрне һиндстанга кайтару буенча күп төрле чаралар күрелү турында сүз алып барды.

Вице-президент ике мәртәбә Советлар Союзында булган, бездәге тормыш, безнең мәктәпләрдәге укыту-тәрбия эшләреннән шактый хәбәрдар. Ул Ташкентта һинду теле өйрәнелә торган бер мәктәптә булуын, үзен бик җылы каршылауларын сөйләде. Мин аңа безнең Казан, бөек В. И. Ленин укыган университетыбыз, аның бай тарихы турында сөйләдем.

Доктор Радхакришнан әфәнде белән очрашу безнең барыбызда да җылы тәэсир калдырды.

Дәһлигә, Халыкара авыл хуҗалыгы күргәзмәсе ачылу уңае белән, Башкортстанның җыр һәм бию ансамбле дә килгән иде. Ансамбль үзенең бер концертын Дәһлидәге совет илчелеге клубында күрсәтте. Зал совет илчелеге вәкилләре, чит ил дипломатлары, һиндстан кешеләре белән шыгрым тулган. Башкортстан дусла-рыбызның бу концерты зур уңыш белән үтте. Кызу башкорт биюләрен рус, украин, татар биюләре алмаштырды. Вәлитова татар биюе «Әпипә»не башкарды. Тамашачылар артистканы көчле алкышлар белән бүләкләделәр. Әйе, чын сәнгать дөньясы барлык халыклары өчен дә аңлаешлы шул.

Җаваһарлал Неруны беренче мәртәбә шушы концертта очраттык. Гүләп торган залда бервакыт: «Ышш... Неру килә!» дигән, пышылдаган, тавышлар ишетелде, һәм кешеләр тынып калды. Ачык ишектән башта бер-берсен этәрешеп фоторепортерлар, аннары сабыр гына атлап премьер Неру килеп керде. Кешеләр аны алкышлап каршыладылар. Неру урта бер җиргә барып утыргач, безнең илче иптәш Бенедиктов кыска гына сүз белән чыкты, һәм концерт башланды.

Икенче очрашу Ж. Неруның үз кабинетында булды. Милли конгресс партиясенең җитмеш яшьлек бу лидеры унбер ел буена инде һиндстанның премьер-министры вазифасын үти.

Озак еллар инглиз төрмәләрендә утырып чыккан Неру үзенең «һиндстанны ачу» исемле китабында безнең илебез турында:

«...Советлар Союзының мәгариф, культура, сәламәтлек саклау һәм физик тәрбия өлкәсендәге, шулай ук милли проблеманы хәл итү өлкәсендәге уңышларына, иске дөньяның җимерекләре өстенә яңа дөнья төзүгә юнәлдерелгән искиткеч гүзәл һәм ифрат зур уңышларына барысы да сокландылар...» дип язган.

Шушы зур уңышларны күрер өчен, Неру 1955 елны икенче мәртәбә Советлар Союзына килә. Күп

---

[22] Браминнар кастасы.

шәһәрләрдә, авылларда була, колхозчылар, эшчеләр, галимнәр, дәүләт һәм җәмәгать эшлеклеләре белән очраша.

Сәяхәтенең соңында ул: «Мин Советлар Союзының кайсы гына почмагында булсам да, кая гына барсам да, һәркайда чын күңелдән тынычлыкка омтылучы кешеләрне күрдем»,— ди.

Неру җитәкчелегендәге Һиндстан хөкүмәте империалистларның төрле хәрби блокларына һәм союзларына кушылмау политикасы, нейтралитет политикасы алып бара. Тынычлыкны яклау юлында Һиндстан безнең бөек илебез белән бергә атлый.

...Неру безне кабинетының ишеге төбендә үк кулын биреп каршы алды. Озын буйлы, чандыр гәүдәле, җиңел сөякле премьер янына тезелешеп фоторәсемгә төштек. Кечкенә генә бүлмәдә айсыман уракка охшашлы зур язу өстәле тора, аның янына унлап җиңел урындыклар куелган. Өстәл өстендә — китаплар, ачык тәрәзәдән искән җил очырмасын өчен төрле зурлыктагы җиңел генә ташлар белән бастырып куелган кәгазьләр. Стенада ике-өч рәсем. Рәсемнәрнең берсендә Ж. Неруның М. Ганди белән янәшә утырган чагы сурәтләнгән.

Неру кыска гына: «Please»[23] диде дә, безгә таба мөлаем карап, кулы белән сабыр гына ишарә итте һәм өстәл янына утырырга өндәде.

- Советлар Союзыннан килгән кешеләрне газиз илем Һиндстанда күрергә бик шатмын,— диде Җаваһарлал Неру.

Шуннан соң безне премьер янына алып килүче илчебез иптәш Бенедиктов сүз башлады. Тәрҗемәче аның сөйләгәннәрен инглиз теленә тәрҗемә итә барды. Аннары иптәш Арсеньев, кыска гына итеп, Һиндстанда йөргәндә күргән һәм танышкан мәктәпләр турында үзенең фикерен әйтте. Шуннан соң ул:

- Безнең делегациябездә Һинди телен белүче кеше дә бар,— диде.

— Һинди телен белүчегез була торып та, нигә минем" белән инглизчә сөйләшәсез?— дип шаяртып әйтте Неру.

- Илчебезнең тәрҗемәчесе эшсез калыр дип куркабыз,— дип, шулай ук көлеп җавап бирде А. М. Арсеньев.

Шул арада Каюмова, Неруның аңа карата илтифатын сизеп алды да Һинди телендә:

- Галиҗәнапләре, мин Сезгә үземнең кечкенә генә бүләгемне алып килдем,— диде.

Аннары ул Ташкент нәшриятында Һинди һәм урду телләрендә басылып чыккан матур иллюстрацияле ике дәреслекне Неруга сузды. Неру китапларны алды, ачып карады, арыган йөзендә елмаю сизелде. Каюмовага карап:

- Рәхмәт Сезгә, бүләгегез әйбәт. Сез Һинди телен кайда өйрәндегез соң?— диде.

— Үзбәкстанда, Ташкент университетында.

- Һинди теле укытыла торган мәктәпләрегез күп мени?

- Мәктәпләрнең саны күп булмаса да, Һинди һәм урду телләрен өйрәнүгә без зур әһәмият бирәбез,—дип җавап бирде Р. Каюмова.

Шул вакытта иптәш Бенедиктов Неруга:

- Галиҗәнапләре, Сезгә Татарстан башкаласы Казан шәһәре балаларыннан хат бар,— диде һәм ишарә белән мине күрсәтте.—Татарстан мәгариф министры алып килгән.

Мин Казан химия-технология институты студенткасы Тамара Фролова биргән хатны алып барган идем. 1955 елда Неруны Казанда каршы алганда Тамара (ул вакытта әле пионер) Фролова аңа чәчәкләр бәйләме бүләк иткән иде.

- Әйе,— дидем мин,— Казан шәһәре балаларыннан Сезгә сәлам дә, хат та алып килдек.

- Кая әле, нәрсә язалар икән,— дип, Неру хатны ачарга кереште. Аннары, хатка күз йөртеп чыккач, ул, елмаеп:

- Русча икән, укый белмим,— дип куйды. Илченең тәрҗемәчесе хатны инглизчәгә бик тиз тәрҗемә итеп бирде. Хатны укып бетергәч, Неру:

- Мин Казан шәһәрен яхшы хәтерлим, анда бик кунакчыл халык яши. Әйе, яхшы хәтерлим,— диде.

Неруның өстәлендә фил тешеннән ясалган берничә статуэтка бар иде. Араларында бер-берсенә аркалары белән утырган дүрт арслан — Ашока гербы бар иде. Неру шуны алып:

- Миңа хат язган Казан кызына истәлек булсын,—диде.

ҮТКӘН ГАСЫРЛАР ҺӘМ БҮГЕНГЕ ХАКЫЙКАТЬ

Һиндстанның башкаласында барлыгы алты көн булдык. Баштагы биш көн рәсми очрашуларда, күбесенчә мәктәпләр белән танышып һәм беркадәр вакыт Дәһлинең истәлекле урыннарын карап йөрү

---

[23] P l e a s e — [Плиз]— рәхим итегез (инглизчә).

белән үтте. Алтынчы көнне ял иттек. Шул ялдан файдаланып, Бөек Моголлар династиясенең башкаласы булган Агра шәһәренең архитектура корылмаларын карарга ниятләдек. Иртә таңнан торып, ике автомашинага утырдык та Дәһлидән 200 километр ераклыкта булган борынгы шәһәрләрнең берсенә — Аграга киттек.

Нинди матур урыннар! Асфальтланган яхшы юл. Бу юл XIV гасырда ук салынган, диләр. Юлның ике ягы буйлап юан-юан агачлар тезелгән. Аларның ямь-яшел ябалдашлары бер-берсенә килеп тоташканнар да юлның буеннан-буена яшел яфраклардан торган табигый түбә ясаганнар.

Шоферлар монда машинаны кызу йөртергә яраталар. Ләкин алар күпме генә ашыкмасыннар, без барып җиткәнче барыбер яктырды. Юлда яшелчә-җимеш тутырылган авыр кәрзиннәрен баш түбәләренә күтәргән крестьян хатыннары, үгез җигелгән зур ике көпчәкле арбалар, дәү генә кара һималай аюларын иярткән аючылар очрый.

«Юлчы юлда булса гына күпне күрә», дип һиндстанлылар тикмәгә генә әйтмәгәннәр. Балчык өйле авыллардан һәм кечкенә шәһәрләрнең тузан эчендә уйнап ннрүче балалар белән тулы урамнарыннан узганда байтак нәрсә күрәсең, әлбәттә. Менә тар гына елга ар-кылы таш күпер салалар. Меңләгән халык куе томан кебек тузан эчендә эшли. Сәләмә киемле ирләр, хатыннар җир казыйлар. Бернинди дә техника күренми. Кәйлә, көрәк, кәрзиннәр. Мең ел элек тә шулай эшләгәннәр, хәзер дә, электр һәм атом чорында да шул ук хәл...

Бин авылына «елан әфсенләүчеләр»не карарга тукталдык, һиндстанлылар агулы еланнарның агу тешләрен суырып алалар да, аларны курайга охшашлы уен коралының сагышлы музыкасына башларын күтәртеп чайкала-чайкала «биергә» өйрәтәләр.

Без килгәндә озын сакаллы, хатын-кызныкы кебек озын кара чәчле бер карт метр ярым буйлы «күзлекле» еланнарны «биетеп» маташа иде. Безнең ише күрми күргән кешеләргә бу тамаша әллә ничек, хәтәр бер уен булып тоелды. Еланнарның берсе безнең якка борылып чыжылдарга ук тотынгач, бу урыннан ераграк булуны хәерле күреп, шактый чигендек.

Менә мәйданга муенына ике метрлы питон еланы баласы чорнаган икенче бер кеше килеп чыкты. Ул да үз һөнәрен күрсәтергә кереште...

Шунда ук малайлар, маймыл балаларын сугыштырып, үзенә бертөрле «кәмит» күрсәтә башладылар. Маймыллар сугышып торган арада аларның кечкенә хуҗалары кул сузып «маймыл ялы» үтенеп йөрделәр. Кайбер мескен балаларның гомерлек кәсепләре дә шул була икән. «Елан әфсенләү» һ. б. белән шактый күп кеше ризык таба бу илдә.

Аграга җитәрәк, алты-җиде километрлар калгач,. Скендра авылы янында зур парк бар. Без шунда Акбар падишаһның мавзолеен карарга тукталдык. Акбар гүрстанны үзе өчен 1603 елда төзетә башлый, һәм паркның өч ягында өч мәһабәт таш капка ясата. Акбар үлгәч, аның улы Җаһангир унбер ел эчендә мавзолейны тулысынча салдырып бетерә! Мавзолейның кырык биш гектарлык гүзәл бакчасын һиндстанлылар «Баһешт баг»[24] диләр.

Мавзолей территориясенә кергәч үк безне бихисап күп озын койрыклы зур маймыллар каршылады. Алардан котылыр өчен банан җимеше ташларга кирәклеген безгә алдан ук әйткәннәр иде. Сатучылардан алып, «ясак» түләдек тә маймыллардан котылдык. Аннары мавзолейның эченә кереп, гид сөйләгәнне тыңлап, гаҗәпләнеп карап йөрдек. Салкын һәм караңгы таш корридор буйлап илле метрга аска, мәһабәт бинаның подвалына төшеп Акбарның каберен карап чыктык. Гүр станның гөмбәзенә дә мендек.

Башта, Аграга кермичә генә, Фатах-Пур шәһәренә киттек. Бу шәһәрдә хәзер кешеләр яшәми. Аның элекке, борынгы исеме Сикри булган. Урта Азиядән Бабур падишаһ килеп, әлеге шәһәрне басып алган һәм яңа Фатах-Пур исеме биргән.

Фатах-Пур — җиңелгән шәһәр дигән сүз. Бу шәһәрдә һәркемне таңга калдырырлык мәрмәр сарайлар, явыз дошман яуларыннан сакларлык нык крепостьлар булган. Ләкин безне мәрмәр сарайлар да, крепость калдыклары да борынгы осталар кулы белән төзелгән кечкенә мавзолей кебек кызыксындырмады. Мавзолейның салыну тарихы болай диләр: Акбар падишаһның күп еллар буена баласы булмый. Шуннан ул үзенең укытучысына, алладан бала бирдерүен сорап, дога кылырга кушкан, имеш. Укытучының тырышлыгы «бушка китмәгән», менә шушы «изгелек» өчен, падишаһ шәех Сәлимгә мавзолей салдырткан.

Стеналары ак мәрмәр челтәрләрдән эшләнгән бу мавзолейның эчендәге саркофаг[25] кара ефәк тукыма белән капланган. Саркофагның өсте ташбака кабыгыннан ясалган. Челтәрле рәшәткәләрнең мәрмәр алкаларына кызгылт сары җепләрдән күп санлы төеннәр төйнәлгән. «Ходай бала бирмәсә», дингә ышанучылар хәзер дә шәех Сәлимгә килеп, «ярдәм» сорыйлар һәм үтенеч оныгылмасын өчен, әлеге төеннәрне төйнәп калдырып китәләр икән.

Фатах-Пурдан соң Аграга килдек. Монда архитектура сәнгатенең могҗизалары тагын да күбрәк. Менә үткән заман архитектура сәнгатенең гүзәл үрнәге - Таҗ-Махал. Аны Шахҗаһан яраткан хатыны Мумтаз - өчен эшләткән. Бу мавзолейны салуда 20000 кеше егерме бер ел буена эшләгән. Мавзолей — җитмеш биш

---

[24] «Баһешт б а г»—«Җәннәт бакчасы».

[25] Саркофаг — таш табут.

метр биеклектәге, искиткеч зур гөмбәзле, дүрт почмаклы корылма, һәр почмагында өчәр катлы ак мәрмәр таштан манаралар салынган. Корылманың эчендә зур караңгы бүлмә, аның уртасында челтәрле рәшәткәләрдән эшләнгән койма. Рәшәткәләре ак мәрмәр плиталардан ясалып, челтәрләрнең очлары матур итеп бизәкләнгән. Койма эчендә ике кабер: зуррагы Шахҗа-һанныкът, кечерәгендә Мумтаз күмелгән диләр. Саркофаглары шулай ук ак мәрмәр таштан эшләнеп, гарәп язулары белән чуарланган. Мавзолейның подвалында тагын ике шундый ук саркофаг бар. Анда ир һәм бер хатынның мәетләре куелган, имеш, һәм элек заманда халык анда кертелмәгән.

Күпме генә тырышсам да, бу корылманың бөтен матурлыгын барыбер тасвирлый алмам. «Гади кешеләрнең үлмәс һәйкәле», дип атаган аны бер шагыйрь. Ак мәрмәрнең иң яхшы сортларыннан салынган бу мавзолей турында һиндстан шагыйрьләре күп җырлар тудырганнар, җырларында аны «мәрмәрдән дастан» дигәннәр. Борынгы һиндстан могҗизаларының могҗизасы диләр бу гүрстанны.

Кайтышлый яңадан, бу юлы инде елан әфсенләүчеләр «кәмитен» карарга түгел, тамак ялгарга дип, әлеге Бин авылына тукталдык.

Караңгы төшкән иде инде. Чәйханәдә дүрт-биш кеше бар. Болар — юл читендә тукталган автомашиналарның шоферлары. Зур сәүдә компаниеләре анда даими шофер тотмыйлар. Кыйммәт дип саныйлар. Берәр җиргә машина белән йөк илтеп куярга кирәк булдымы, шунда гына эшсез йөргән шоферларны яллыйлар. Менә бу шоферлар да машиналарны Дәһлигә илтеп җиткергәч, расчет алалар, һәм тагын эш эзләп күп көннәр, атналар, айлар каңгырып йөриләр...

Бәйсезлеккә ирешкәннән соң һиндстанда яңа заводлар, фабрикалар, торак йортлар, мәктәпләр, юллар, күперләр һәм бик күп башка төрле корылмалар төзелә башлады. Бу зур эшләрдә Советлар Союзы, Чехословакия, Польша һәм социалистик лагерьга керүче башка илләр дә катнаша. Аларның эчкерсез дусларча ярдәмен һиндстан халкы бик ачык күрә һәм үзенең тирән рәхмәтен мөмкин булган саен белдерә.

Яңа корылмаларга әлегәчә еллар буе эшсез йөргән бик күп эшчеләр алына, эшсезләрнең саны ел саен кими бара. Ике гасыр буена читтән килгән изүчеләрне һәм үз әрәмтамакларын баетыр өчен билен бөккән һиндстан халкы хәзер рух күтәренкелеге белән яңа тормыш төзи. Менә безнең белән сөйләшүче шоферлар да, тормыш әле авыр булуга карамастан, киләчәкләренә зур өмет баглауларын белдерәләр.

Икенче көнне төштән соң, Дәһли белән икенче мәртәбә саубуллашып, Көньякка, һинд океаны ярларына таба очып киттек.

Бомбей аэродромына барып җиткәндә, һаваның эсселеге 36 градустан арткан иде.

Бомбей — һиндстанның зур промышленность үзәге. Промышленностьның иң зур өлешен текстиль фабрикалары тәшкил итә. Ләкин монда машина төзү заводлары, тимер юл мастерскойлары, аяк киеме, тегү һәм шырпы фабрикалары да эшли. Бомбей — һиндстанның иң зур порты. Бирегә безнең Одессадан килгән пароходлар да еш кына килеп туктый.

Илдәге кино промышленностеның яртысы Бомбейда урнашкан. Атаклы артист Раҗ Капур да монда яши. Аның катнашы белән төшерелгән «Авара»[26] һәм «Әфәнде 420» фильмнарын безнең илдә карамаган кеше калмагандыр.

Диңгез яры буйлап җәя кебек Марин Драйв урамы сузылган. Урамның бер ягында — диңгез, икенче ягы буйлап биш-алты катлы матур йортлар тезелгән. Тоташ балконнар... Төз пальма агачлары... Бомбейлылар бу урамны юкка гына «Энҗе муенса» дип атамыйлар шул.

Марин Драйв урамы беткән җирдән юл өскә таба диңгез эченә кереп киткән борынның калкулыгына алып бара. Бу калкулык Малабар тавы дип йөртелә. Шәһәрнең зур байлары шушы районда яши. Монда һиндстан миллионерларының зиннәтле таш пулатлары яшел бакчалар эченнән киң тәрәзәләре белән астагы шәһәр урамнарына карап торалар. Мондагы хатын-кызлар кыйммәтле сарилар кияләр, өр-яңа маркалы машиналарга утырып йөриләр, өйләрендә дистәләрчә кешеләр аларга хезмәт күрсәтә.

Малабар тавыннан шәһәр яхшы күренә. Дүрт миллион кешелек шәһәрнең икенче ягында йөзләрчә завод-фабрика трубалары, офыкны кара төтен пәрдәсе белән каплап, пыскып тора. Диңгезнең салкынча җиле заводлар янына килеп җитми. Бу—Бомбейның промышленность үзәге, мондагы завод-фабрикаларның хуҗалары үзләре Малабар тавында яшиләр. Малабарда һава саф, урамнар чиста, тавыш юк. Монда исә шау-шу, пычрак урамнар, хәерчеләр, фәкыйрьләр. Эшчеләр биредә коточкыч алачыкларда яшиләр. Туристларга бу кварталларны күрсәтмәскә тырышалар, аларны маши нада узып барышлый гына күреп каласың.

Шәһәрнең тарихы — колонизаторларның кеше жире нә ничек хуҗа булып торганнарына бер үрнәк.

Бомбей кайчандыр португалиялеләр кулында булган. Аларның Екатерина исемле принцессалары Англия короле Карл II гә кияүгә чыкканда Бомбей Англиягә бирнә итеп бирелгән, һиндлеләрдән рөхсәт сорап тормаганнар, әлбәттә.

Бомбей илнең политик үзәге дә булып тора. Элекке елларда Дәһли халыкның азатлык хәрәкәтеннән чит-тәрәк була. Бомбейда пролетариат көчәйгәннән-көчәя, һәм Чаупати пляжында мыж килеп яткан инглизләргә каршы митингларда «һиндстаннан югалыгыз!» дигән лозунг елдан-ел куәтләнә бара. Халык

---

[26] Авара — бродяга; йолкыш.

чит ил колонизаторларына каршы үзенең көчле протестын белдерә. Монда 1946 елда Хәрби Диңгез флоты матрослары инглизләргә каршы баш күтәрәләр. Аларга Бомбей эшчеләре һәм хезмәткәрләре кушыла. Бу хәрәкәт төрле хәйлә, алдау һәм корал көче белән генә туктатыла.

Шулай да Һиндстан диңгезчеләренең бу восстаниесе колониализм режимына төзәлмәслек зыян китерә.

Без Һинд океаны яр буендагы «Таҗ-Махал» дип йөртелә торган кунак йортына төштек. Юынып алгач, «Эа кондишн»лы (һава суыта торган электр аппаратлы) ресторанга тамак туйдырырга дип кердек. Урамдагы һәм отельдәге үтә эссе һавадан соң ресторанда суык кебек тоела: «Эа кондишн» бертуктаусыз эссе һаваны суытып тора. Мондый ресторанда утыруы рәхәт. Янәшәбездә ниндидер клуб членнары, бер-берсен мак-тый-мактый, сөтле чәйдән ләззәт табып утыралар.

Вакыт соң булуга карамастан, урамга чыктык. «Таҗ-Махал» янында ук диярлек биек таш корылма - Һиндстан Капкасы тора. Капканың һәр «баганасы» эчендә алты йөзләп кеше сыярлык зур зал бар. 1914 елны король Георг V нең Һиндстанга баруы уңае белән инглизләр шушы капканы төзиләр. 1947 елны шушы ук капкадан Англиянең соңгы солдатлары Һиндстаннан чыгып китәләр.

Икенче көнне катерга утырып диңгез суы уртасындагы Фил утравына бардык. Безнең белән бергә утрауга бик күп туристлар да килде. Тирә-як яшеллеккә күмелгән; җирдә, агач башларында кыргый маймыллар көтүе мыжгып тора. Кайчандыр утрауның яр буенда ифрат зур таш фил сыны булган. Соңыннан аны Бомбейга күчереп куйганнар, ләкин утрауны әле дә Фил утравы дип йөртәләр.

Кыялы тауга гыйбадәтханә чокып салынган. Анык эчендә төрле скульптуралар: Шива алласы, төрле-төрле санәмнәр, борынгы Һиндләләрнең потлары. Мәгарәнең бер читендә «изге су» бассейны бар; су чиста, саф, зәңгәр төстә. Утрауга бик куп кешеләр ял итәргә чыккан. Алар да, безнең Аккош күленә чыккан казанлылар кебек, күбрәк күләгәле урыннарны яраталар. Сөйләшәләр, күңел ачалар, сөтле чәй эчәләр. Шунда ук шикәр камышы сатучылар утыра. Кызык өчен без дә шикәр камышының тәмен татып карадык.

Утраудан кайтышлый үзебезнең совет туристларын очраттык. Зур шатлык булды бу безнең өчен. Чит илдә ватандашларыңны очратудан да күңелле нәрсә бармы икән?

Бомбей мәктәпләрендә дә булдык. Бальмоһан Видъямандир исемле мәктәп укучыларына Казан пионерлары исеменнән утызлап китап бүләк иттек. Алар арасында русча һәм татарча дәреслекләр, татар язучыларының әдәб,и китаплары бар иде.

Бүләкләр арасында алар өчен иң кадерлесе Казан пионерлар сарае бүләге булып чыкты. Бу—Казан күренешләре альбомы. Пионерлар үзләре ясаган бу альбом 1955 елда Неруны каршылау фотосы белән ачыла. Шулай итеп, Бальмоһан Видъямандир мәктәбе белән дусларча элемтә урнаштырдык, без аларга Казан мәктәпләренең адресларын бирдек.

Берничә көннән Бомбей штаты губернаторына визит белән бардык. Губернатор безне концертка чакырды. Җәмгыяте хәйрия тарафыннан оештырылган бу концертның максаты — сукыр кызлар мәктәбенә акчалата ярдәм күрсәтү. Мәгълүм булганча, чит илләрдә андый мәктәпләргә дәүләт тарафыннан ярдәм күп булмый.

Атаклы артистка Вайҗаянтималаның борынгы Һиндстан биюләрен башкаруын ике сәгать буенча сокланып карадык. Безгә монысы да «могҗизаларның» берсе булып күренде. Бу «сәхнә йолдызы»ның биюе күңелгә нинди рәхәт бирүен «Яңа Дәһли» фильмын караган Татарстан кешеләре яхшы сизгәннәр, тойганнардыр дип уйлыйм. Вайҗаянтимала фильмда да оста биеп тамашачылар күңелен үзенә җәлеп итә бит.

Һиндстанга килгән һәр кеше аның мәшһүр кыялы тауларда чокып казылган мәгарәләрен барып карамыйча китми. Эллора һәм Ажанта мәгарәләре — кыялы тауда казылган зур-зур гыйбадәтханәләр турында мин Казанда чакта ук «Зур совет энциклопедиясеннән аз-маз мәгълүмат алган идем.

Эллора һәм Ажанта мәгарәләре икесе дә Бомбейдан 400 километрлар чамасы төньяктарак, Аурангабад шәһәре янында. Башка чит илләрдән килгән егермеләп турист белән бергә, безнең «Ли-2»гә охшаган ике моторлы самолетка утырып, һавага күтәрелдек. Самолет Аурангабадка юл алды.

Зур гына ярымутрауга урнашкан Бомбей югарыдан бигрәк матур булып күренә, һәр әтрафы океан дулкыннары белән сыйпалып торган шәһәр көньяк кояшы яктысында уенчыксыман тоела. Диңгездә зур-зур океан кораблары, пароходлар күренә.

Январьның беренче яртысында да яшеллек диңгезенә күмелгән Бомбейны калдырып, биш-ун минут кына очкач та аста кояшның чамасыз эссесеннән саргаеп,, көеп беткән үләннәр юрганы белән капланган, урыны-урыны бормалы юллар белән чуарланган киң даладан башка бернәрсә дә күренми башлады.

Сәгать ярымнан соң Аурангабадның кечкенә, тузанлы аэродромына барып төштек.

Аурангабад округы мәктәпләр мөдире безне бик ягымлы каршы алды.

Исәнлек-саулык сорашканнан соң, ике машинага утырып, без, Аурангабадка кермичә, аннан утыз кило метрдагы әлеге Эллорага киттек. Зур тизлек белән машина тауга менә. Тирә-якта матур-матур табигать күренешләре. Юлда җәяүлеләр очрый, экскурсантлар белән тулы автобуслар ара-тирә узып китә.

Юл өстендәге Дәүләтабад дигән борынгы каланы[27] карарга тукталдык. Заманында ул зурлыгы һәм әһәмияте ягыннан Дәһли белән ярыша торган булган. Дәүләтабад X гасырда Бхилам ража боерыгы буенча салынган диләр. Кала 200 метр биеклектәге кыя өстендә урнашкан. Кыялы тауны гаять тирән һәм киң сулы

[27]Кала — форт, крепость мәгънәсендә алынды. «Кала» **сүзе** элек тә татар телендә шул мәгънәдә кулланылган.

чокыр урап алган. Чокырның таш стеналары шул хәтле шомартылган, кош кунардай да кирте-мазары юк. Каланың әйләнәсендә һәрберсе җиде километр озынлыкта дүрт рәт гранит таш стеналар, һәр стенада аерым тимер капкалар бар. Капкаларның өстенә үткен тимер тешләр утыртылган. Дошман гаскәрендәге филләр бәреп керә алмасын өчен шулай эшләнгән ул. Стеналар арасында, капкаларның артындарак, борынгы туплар һәм өем-өем ядрәләр саклана. Кала эчендә берничә тәбәнәк таш калкулык бар, алар өстендә еракка ата торган зур җиз туплар тора.

Шушы дүрт рәт стеналы крепость капкасыннан кергәч, 300 метр чамасы киңлектә мәйдан күренә. Анысы - борынгы шәһәр урыны. Без шул мәйданнан сулы чокыр аркылы туристлар өчен салынган күпердән «аланың үзәгенә үттек. Ләкин анда керер өчен башта таш баскычтан егерме метр аска төштек. Кулларына факел тоткан гидларга ияреп, тар ишектән караңгы тау тишегенә кереп киттек. Караңгыда бер кеше үтәрлек кенә текә таш баскычтан күтәрелеп, ниһаять, өскә, каланың үзәгенә килеп чыктык. Чынлап та, мондый ныгытманы сугышып алу — ул чакта кеше кулыннан килмәслек эш булган. Каланы тик XIV гасырда гына моголларның Галәветдин Көлҗи исемле падишаһы ала алган. Ул да корал көче белән түгел, ә кала эчендәге берничә кешегә алтын вәгъдә итеп, алардан ишекләрне ачтырып, калага бәреп кергән.

Үткән гасырлар эзенең берсе булган Дәүләтабад каласын карап чыккач, юл өстендәге чәйханәдә берәр чынаяк чәй эчтек тә, машиналарга утырып, Эллорага таба юлыбызны дәвам иттердек.

Эллора мәгарәләре борынгы һиндстан кыя архитектурасының искиткеч истәлекләреннән санала. Безнең эрага чаклы II гасырдан башлап безнең эраның VII гасырына кадәр, 900 ел буена текә тауга чокып казылган мәгарәләрнең саны утыз дүрткә җитә. Аларның уникесе буддистлар, уналтысы һиндулар һәм алтысы җайни-стларның гыйбадәтханәләре һәм монастырьлары булган. Өч диннең бер-бер артлы алмашыну тарихын халык осталарының көчле куллары гранит ташка эшләп калдырганнар.

Менә искиткеч зур өч катлы монастырь, һәрберсе сигез квадрат колонналы портикка[28] — нигезләнгән монастырьның өч яруслы фасады геометрия һәм тригоно метриягә нигезләнеп эшләнгән, әлбәттә. Мәгарәнең беренче каты колонналар белән өч өлешкә (бүлмәгә) бүленгән. Уртадагысы дүрт метр биеклектәге зур залдан гыйбарәт. Тирән уйга чумган Будданың биредәге мәһабәт скульптурасы шул ук кыядан чокып ясалган.

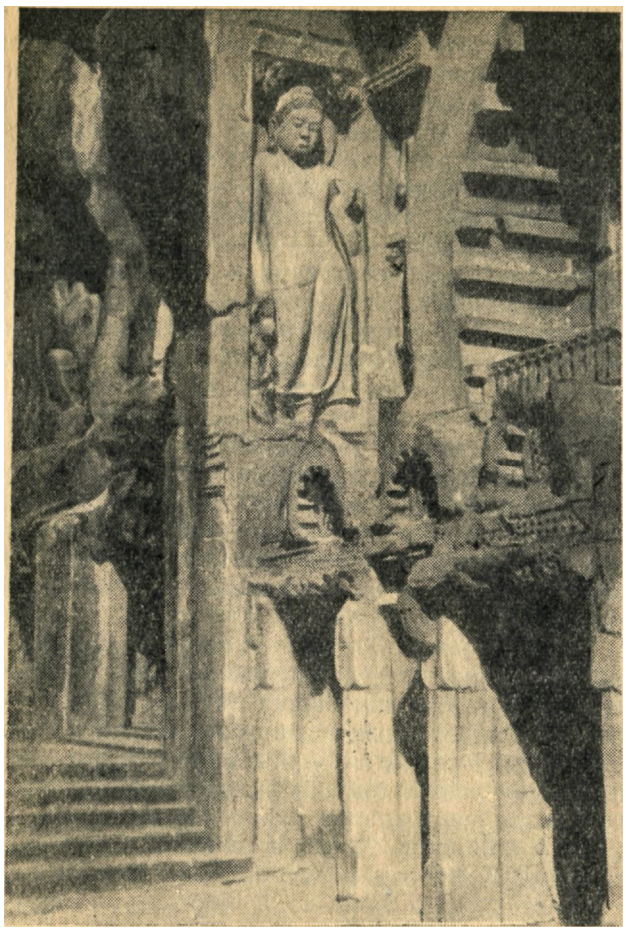
Эллора мәгарәләреннән Кайлас гыйбадәтханәсе шаккатырлык көчле тәэсир калдыра. Аның озынлыгы илле метр, киңлеге утыз биш һәм биеклеге утыз метрдан да артык. Ул дөньяда иң матур һәм мәһабәт монолит корылмаларның беренчесе итеп карала. Бу гыйбадәтханәне төзү гаҗәеп төгәллек кенә түгел, ә ифрат зур хезмәт тә таләп иткән, әлбәттә. Архитекторлар артыннан ук скульпторлар, әле эшләнеп бетмәгән гыйбадәтханәнең стеналарын, шул ук граниттан, искиткеч матур барельефлар белән бизи барганнар.

Менә Шива һәм аның хатыны Парвати төрле кыяфәттә сурәтләнгәннәр.

Зур-зур таш скульптуралардан әйтерсең лә картиналар галереясы ясалган. Биредә Вишну, Шива, Брах-ма һәм аркасына зур кәлтә аскан байлык алласы Ку-бера — бары да бар. Һиндлеләрдәге Шива алласының гаршекөрсиен күрсәтер өчен 250 ел буенча билгесез осталарның ничә буыны гранит ташны гади кораллар белән чокып гыйбадәтханә төзегәннәр.

Эллора гыйбадәтханәләрендәге төрле-төрле скульптураларда күрсәтелгән кешеләр, хайваннар, хыялый җан ияләре, борынгыларның чын тормышыннан алынган һәм мифологик вакыйгаларны чагылдырган күренешләр бихисап. Барысын хәтерләп тә, язып та бетererлек түгел.

[28] Портик — бинага тоташтырылып, түбәсе ябылып эшләнгән колонналы галерея.

Мәгарәмен тышкы күренеше

XII гасырга чаклы Эллора һиндстанның фәлсәфә, гыйлем һәм шигърият үзәге булып торган. Хәзер монда туристлар һәм гидлардан башка беркем дә юк.

Борынгы һиндстанның чын-чыннан бөек мәдәнияты бу мәгарәләрнең караңгы бушлыгыннан бүгенге «фани» дөньяга мәгъруранә тыныч кына карап тора шикелле.

Без Эллора мәгарәләрен карап йөргән арада караңгы да төшә башлады. Дөресен әйтергә кирәк, шактый арылган иде. Кулдабад дигән ялгызак бер кунак йортында кунып китәргә булдык. Бу йорт Эллорага килүче туристлар өчен махсус салынган, аның тирә-ягындз бернинди авыл да, шәһәр дә юк.

Безне сары чалмалы, өстенә дхоти һәм иске Европа пиджагы кигән, миһманханә[5] мөдире ачык чырай белән каршы алды. Чебен-черкиләр кермәсен өчен челтәрсы-ман тукыма аскан ишек аркылы тар гына коридорга, аннары тагын шушындый ук пәрдәле киң ишектән зур залга үттек.

Коридорда озынча зур пыяла тартма эчендә төрле сувенирлар күзгә ташланды. Монда фил тешеннән матур итеп ясалган аллаларның кыяфәтләре, мәгарәләрнең эчке күренеше, аларның аерым фрагментлары һәм һиндстан һөнәрчеләренең туристлар ала торган вак-төяк товарлары бар.

Зал дигәнем — биек түшәмле, уртасына озын киң өстәл куйган зур бүлмә. Өстәл өстенә түшәмнән җилләтеп, өч-дүрт «фан» асылынып тора. Стеналарда алты-җиде рәсем бар.

Менә укалы чалмасына энҗе-мәрҗән һәм кыйммәтле ташлар тезгән, кулына кәкре кылыч тоткан, озын ак бишмәтле,- Неруныкы кебек ак тар чалбар кигән ниндидер магараҗаның рәсеме. Гарәпләрнең мәшһүр «Мең дә бер кичә» әкиятләрендә генә тасвирланган баягы зур чалмалы кешеләрне стенадагы сурәттә генә түгел, Детройт заводларында эшләнгән, ялтырап тора торган өр-яңа кыйммәтле автомашиналар эчендә утырган килеш тә күреп була биредә.

Әле күптән түгел генә һиндстанда урта гасырлардан сакланып калган 562 ханлык, солтанатлар һәм тарханлыклар[29] яшәп килгән, һиндстанның бөтен территориясенә тәртипсез рәвештә сибелгән бу феодаль дәүләтләр кайчандыр бөтен бер зур илне тәшкил иткән. Тора-бара алар барысы да Англия кул астында калган. Шушы феодаллар көченә таянып, Англия колонизаторлары ике йөз ел буена һиндстан халкын талап яшәгәннәр.

Ханлыклар үзләренең мәйданы һәм абруе белән бер-берләреннән нык аерылганнар. Мәсәлән, Җамму һәм Кашмир ханлыклары Англиянең үзеннән дә зуррак, Майсор — Швейцариядән хәтсез зур, ә Хәйдәрабад

[29] Ханлык — князьлек, тарханлык — еассаль князьлек мәгънәсендә алынды.

солтанаты Англия белән Грециянең икесе кадәр булган.

Кайбер урыннарда зур утар хәтле генә тарханлыклар да яшәгән. Кечерәк кенә бер авылны биләп торучы ражалар (князьләр) да, үзләрен зур «монарх» итеп санап, халыкны талап ятканнар.

Вакыт үтә. Изелгәннәр йокыдан уяна башлый. Азатлык идеяләре ханлык яшәгән иң караңгы почмакларга да үтеп керә бара.

Англия 1947 елда һиндстанның ике доминионга бүленүен игълан иткәннән соң, илдә мөселман һәм һинду диннәре тотучылар арасында дини көрәш көчәя. Империалистлар аны юри кыздыралар. Ләкин халыкның иң зур күпчелеге дини суешта катнашырга теләми һәм катнашмый, ул азатлык өчен көрәшә. Бөлгенлеккә төшкән крестьяннар аерым җирләрдә алпавытларга, ражаларга каршы баш күтәрәләр. Хәйдәрабад солтанатының Теленгән дигән җирендә крестьяннар, корал тотып, низамның[30] гаскәрләрен тар-мар итәләр. Алар, халык комитетлары оештырып, алпавытлар җирен үзара бүләләр. Восстание инглизләр ярдәме белән генә быстьгрыла. һиндстанда бәйсезлек яулап алыну белән бергә, урта гасырлардагы гореф-гадәтләр буенча, халыкны изеп, талап яшәгән феодалларның башбаштаклыгына да чик куела башлый. Дөрес, кайбер ражалар, һинд-станга кушылмыйбыз дип, «бәйсезлек» игълан итәләр, кайсы-берсе, Хәйдәрабад, Җунагад шикелле ханлыклар, хәтта азат һиндстан хөкүмәтенә каршы корал күтәреп -сугышалар да. Ләкин киң халык массасының ярдәме белән үзәк хөкүмәт илне берләштерә. 1948 елны һиндстан егерме сигез штат һәм берничә ханлыктан торса, 1956 ел реформасы буенча илдә бары тик зурайтылган 14 штат кала. Штатларның күбесе халык сөйләгән телгә нигезләп төзелә, һәм бу реформа феодалларга яңа бер удар ясый. Дөрес, Милли конгресс партиясенең «йомшаклыгы» аркасында, алар үзләренең байлыкларын саклап калалар, һәм хәзерге вакытта да күп кенә кичәге ражалар, вәлиләр штатларның хөкүмәтләрендә министрлар, мөдирләр һәм хәтта губернаторлар вазифасын да үтиләр әле.

Шулай итеп һиндстанда феодализм тамырлары киселсә дә, аның калдыклары яши һәм ул илнең алга китүенә, аның бердәмлегенә киртә булып тора.

Озын борынлы зур җиз комганнардан су коеп кулларыбызны юып алдык та, әлеге киң өстәл тирәсенә ашарга утырыштык. Асраулар аш-су китергәнче без, әлбәттә, шушы Аурангабад округындагы мәгариф эшләре турында сөйләшә тордык. Мәгариф эшләре буенча округ биш районга бүленә, һәм илле миллион халкы булган Бомбей штаты мәгариф өлкәсендә иң артта калган округ булып санала икән. Монда феодализмның калдыклары бик көчле әле, бигрәк тә авыл җирендә наданлык хөкем сөрә. Башлангыч мәктәпкә йөрергә тиеш булган балаларның яртысы гына укый, шуларның биш кенә проценты кыз балалар...

Борычның иң «усалына» манып алган һинду ашларын ашагач, «ярылганчы» сөтле чәй эчтек тә, тагын берәр сәгать гәпләшеп алдык. Аннары һәрберебез киң агач карават өстендәге марлясыман тукымадан ясалган чыбылдык эченә кереп яттык.

Иртә белән салкынча гына иде. Сәгать җиделәрдә, ике машинага утырып, сиксән өч мильлек юлны ике сәгать ярымда үтеп тә киттек. Югарыда әйткәнемчә, һиндстанда шоферлар машинаны бик кызу йөртәләр. Без утырган «Кайзер»ның хуҗасы шофер үзе икән. Америкада эшләнгән һәм һиндстан юлларында йөреп искереп беткән машинаны ул алты мең рупийга (яңасы аның егерме мең рупий тора) сатып алган да, хәзер Ажанта юлында семьясын туйдырырлык акча эшли.

Чит ил туристларының дәүләткә файдасы зур булганга күрә, Ажанта юлы да асфальтланган, елгалар аркылы нык тимер-бетон күперләр салынган. Дудана елгасы аркылы салынган күпер янында мин шофердан машинасын туктатып торырга сорадым да, елга суында җиз савыт-сабаларын юып утырган бер төркем хатын-кызларны фоторәсемгә төшереп алдым.

Ажанта мәгарәләре культурасы хәзинәсен 1829 елда гына очраклы рәвештә бер инглиз офицеры ача. Майор Александр Гилл солдатларын ияртеп пантералар ауларга чыга. Бормалы тарлавыкның икенче ягында ерткычлар юкмы дип бинокль белән караганда, әрәмәлек каплаган текә ярда караңгы бер куыш күрә. Куыш алдындагы таш баганага чокып эшләнгән скульптура күзенә чагыла. Шулай итеп, Ажанта хәзинәсенең беренче ишеге ачыла.

Ажантада җир асты монастыре һәм биш гыйбадәтханә бар. Корылмаларның кайберләре салынуга ике мең елдан артык вакыт узган инде. һәрбер мәгарәнең ишегенә (керү җиренә) корыч челтәр эленгән. Ул мәгарә эчендәге фрескалар[31] һәм скульптураларга ярканатлар кереп зыян китермәсен өчен куелган.

Ажанта мәгарәләре һиндстанның иң кыйммәтле борынгы истәлекләреннән санала, чөнки монда стенага ясалган рәсемнәрнең иң гүзәл үрнәкләре сакланган. Төрле-төрле орнаментларга, гөл һәм хайван рәсемнәренә, күбесенчә Будда хөрмәтенә ясалган сурәтләргә сокланып карап йөрдек. Мең ел элек ясалган рәсемнәргә күз текәп: борын заманда ук шундый осталар булган икән, дип гажәпсенеп куясың.

Менә берәү борыч төя. Төелгән борыч тузанының өскә күтәрелүе рәсемдә ачык күренә. Төюче күз яшьләрен сөртә. Бу — шул замандагы тормышның бер бөртеге ич! Менә Будда юына, аның юеш чәчләреннән чынлап та су тамчылары тамып тора шикелле. Будда хатынының муенсасын кул белән капшап карыйсы килә:

---

[30] Низам — хан, солтан.

[31] Фреска — штукатурка өстенә төшерелгән бизәк.

рәсемдәге кешенең муенында чын энҗе муенса ялтырап тора кебек.

Стеналарның берсендә шундый рәсем бар: тәхеттә мәгърур карап патша утыра, аның уң ягындагы мендәрләрдә бай киемле ике кеше — вәзирләре; сул якта чит илләрдән килүчеләр, ахрысы, илчеләр. Аларның тышкы кыяфәтләре, кием-салымнары буенча биек кикрикле шлем кигән грек, зур чалмалы, озын кара мыеклы фарсы, римлән һәм кайбер шәркый халыкларның вәкилләрен аерып була.

Мәгарәнең эче зур электр лампалары белән яктыртылган. Рәсем эчтәлеген сөйләүче гид: «Бу рәсемгә карап сез элек-электән үк бик күп чит ил кешеләренең һиндстанда сәяхәт кылып йөргәнен беләсез»,— диде. Чынлап та хәзерге вакытта Ажантага гына да һәр көнне 2 000 гә якын кеше килә, кышкы айларда шуларның егерме биш-утыз проценты чит илләрдән килүче туристлар була.

Мәгарәләр менә хәзер дә ике күзен дүрт итеп йөргән кешеләр белән тулы. Әнә ап-ак тәнле, сап-сары чәчле, Скандинавия халыкларына охшашлы ир белән хатын яшь ярымлык балалары белән мәгарә карап йөриләр.

Борынгы һиндстан кешеләренең искиткеч зур осталыгына сокланып йөргәннән соң, без асфальтланган тар гына юл белән янәдән аска, машиналарыбыз янына төштек.

Автобус янындагы бер төркем балаларны күргәч, яннарына бардым һәм:

- Where have you come from[32]? —дидем.

— From Ahmadnahar elementary school[33],—дип сөйләшеп киткәч, мәктәп балаларының 220 километрдагы шәһәрдән экскурсиягә килгәнлекләрен белдек. Минем кайсы илдән килгәнемне сорадылар.

- 1 hove frought to you bro:nerly greetings from children of the Soviet Tatarstan[34],—

дип җавап бирдем.

- Хинди-руси, бхай, бхай! Намастэ! —дип шатланып кычкыра башладылар. Кулымдагы фотоаппаратны күргәч, аларның үзбәкчә киенгән Каюмова белән рәсемгә төшәселәре килде.

Ажантадан Аурангабадка кайтып керүебез белән, яңа урта мәктәпнең мастерскойларын карарга киттек. Мастерскойлары зур, иркен. Ләкин алты кыру станогы эшләми тора, чөнки электр энергиясе юк. Быел булмаячак та әле. Станоклар Даниядән кайтарылган...

һиндстанның башка борынгы шәһәрләре кебек үк, Аурангабадның да тузанлы, зур базары җимеш белән тулы. Кайчандыр Шахҗаһанның улы Аурангзәб, дәүләтнең башкаласын Аградан шушы шәһәргә күчереп, аңа Аурангабад исеме биргән.

Тарихтан мәгълүм булганча, шушы Аурангзәбкә 1675 елны Мәскәү патшасы Алексей Михайлович Әстрәхан татары Йосыф Касыймовны илче итеп җибәрә. Ләкин Бөек Могол мәмләкәтендә булган чуалышлар Касыймовка Аурангабад шәһәренә барып җитәргә комачаулый, һәм ул кире кайтып китәргә мәҗбүр була.

Аурангзәбнең улы Азам падишаһ 1680 елны әнисе Бибика Рабигага Таж-Махалның копиясе итеп гүрстан салдырган. Ләкин Таҗның ак мәрмәрен монда гади ак таш алмаштыра. Архитектор корылманың пропорциясен үзгәртә, мавзолей кечерәк булып чыга һәм Аградагы Таҗ-Махалның илаһи матурлыгына һич тә тиң була алмый, әлбәттә.

Мавзолейдан ерак түгел бер мәчет тора. Аның янында өч хәүз (бассейн) бар. Берсендә зур-зур балыклар шул хәтле күп, аларның кара сыртларыннан хәүздәге су кап-кара булып күренә. Икенче хәүздә — кызыл балыклар. (Балыкларны тотарга рөхсәт ителми.) Өченче хәүздән түбәндәрәк җирдә ачык коридор шикелле юллар эшләнгән. Монда иң эссе көннәрдә дә салкынча; элек бу төш югары катлауның ял итү урыны булган.

Кичен безне аэродромга кадәр мәгариф эшлеклелә-ре һәм укытучылар озата килде. «Хинди-руси, бхай. бхай!» «Совет укытучыларына сәлам!» дигән җылы сүзләр әйттеләр. Без алар белән куллар бирепсаубуллаштык. Самолет Бомбейга кузгалды.

КӨНЬЯК ШӘҺӘРЛӘРЕНДӘ

Өч сәгать тә үтмәгәндер, Бомбейдан Майсур штатының башкаласы Бангалур шәһәренә килеп җиттек. Бангалур урамнары бәйрәм төсенә кергән, аларнын чисталыгы безнең дә күңелебезне күтәргән шикелле тоелды. Ике-өч сәгать алдан шушы урамнарда Нерунык халык белән очрашуы булып үткән.

Бүген Милли конгресс партиясенең чираттагы съезды Бангалурда башланачак икән. Бу турыда безгә съездга килгән «Правда» газетасының хәбәрчесе сөйләде. Илнең киләчәге турында, кайсы юлдан барырга тиешлеге хакында съездда күп бәхәсләр туачак дип, хәбәрче безне съезднын көн тәртибендә булган кайбер мәсьәләләр белән таныштырды.

Бангалурда да мәктәпләр белән танышуны дәвам иттердек. Вакыт аз булганга күрә, делегациябез икегә бүленде.

Без өчәү Таске Таун исемле мәктәпкә бардык. Монысы кызлар мәктәбе иде. Аларның үзешчән

[32] — Сез кайдан килдегез? (инглизчә).

[33] -Ахмәднаһар җидееллык мәктәбеннән.

[34] — Мин сезгә Совет Татарстаны балаларыннан туганнарча сәлам алып килдем.

концертларын карагач, укытучылар белән якынрак таныштык. Алар дәресләрен инглиз телендә алып баралар, Англия-до басылып чыккан дәреслекләрдән файдаланалар. Балалар ана телендә биш ел гына укыйлар. Монда да укыту-тәрбия эшләренең дәрәҗәсе әллә ни түгел. Җиденче-сигезенче классларда дәрес алып баручы унсигез укытучыдан бары тик берәү генә педагогик белем алган, ә калганнары урта мәктәптә генә укып чыкканнар. Югары класслардагы уналты укытучының алтысы гына педагогия колледжын тәмамлаган. Укытучыларга бездәге тормыш, укыту-тәрбия эше турында сөйләдек. Аннары дәрескә керергә рөхсәт сорадык.

Бер класста шомырт кара чәчләрен икешәр озын толым итеп үргән кыз балаларга совет укучыларыннан сәлам тапшырдык, безнең ил балаларының бәхетле тормышы, укулары, пионер лагерьларында рәхәтләнеп ял итүләре турында сөйләдек. Аларга татарча китаплар бүләк итеп бирдек.

— Без русча да, татарча да белмибез. Шул телдә сөйләшкәнне ишетәсебез килә,— дип, миннән татарча укып күрсәтүемне сорадылар. Нәкый ага Исәнбәтнең «Мыраужан агай»ын кычкырып укырга гына түгел, инглизчәгә тәржемә итәргә дә туры килде.

Ә инде безнең балалар исеменнән папье-машедан эшләнгән зур ак сакаллы «Кыш бабайны» бүләк иткәч, кар-буранлар, чаңгылар турында сөйләгәч, аларның сөенешүләре чиктән ашты. Көньяк һиндстан балалары карны тик кинода гына күрәләр ич!

Бангалурдан Майсур дигән шәһәргә, штатның элекке башкаласына киттек.

Кич җитәр алдыннан Майсур шәһәренең бер читендәге зур яңа отель янына барып җиттек. Отель тирәсендәге зур паркка моннан унбиш-егерме ел элек нигез салынган. Парк дигәнем, куе агачлар арасында төз аллеялар түгел; бу — киң таш баскычлар өстеннән гөлдерәп агып торган су юллары булган һәм төрле-төрле хәүзләр буйлап гөлләр утыртылган гөлбакча. Кая гына карасаң да матур-матур фонтаннардан көмеш кебек суның өскә, биеклеккә өзлексез бәреп торганын күрәсең. Кичке дымлы һавада көньяк һиндстанның эсселеге бер дә сизелми. Караңгы төшкәч, хәүзләр төбендә, фонтаннар астында, ал, яшел, сары, зәңгәр утлар кабына. Бакча эчендә, Мәскәүдәге Халык хуҗалыгы казанышлары күргәзмәсенең Колхозлар мәйданындагы шикелле, үзенчәлекле рәхәт бер күренеш туа. Бу фонтанлы гөлбакчаны Майсурның элекке солтаны Мирза Исмәгыйль, инглизләргә ияреп, «Европа культурасын» кертәм дип, Майсур крестьяннарыннан талап алынган акчаларга эшләткән.

Отельдә кунып чыккач, иртә белән иртүк өч машинада джунглига юл тоттык. «Форест офисы»[35] йортына җиттек. Аннары сакчылар белән бергә «виллис» машинасында джунгли эченә кереп киттек.

Менә без куе бамбук үрентеләре арасыннан урман эченәрәк үтеп барабыз. Автомобиль моторының тыныч кына гүләвеннән башка бернинди дә тавыш ишетелми. Тирә-як тып-тын, иртәнге урманның салкынча һавасы шифалы дәва шикелле җиңел һәм рәхәт. Безнең белән баручы һиндлеләр агачлар, куаклар арасыннан атылып чыгып качучы җанварларны дәшми-нитмичә генә, кул белән ишарә ясап күрсәтәләр. Шулай итеп төрле урман тавыклары, хайваннар һәм тагын әллә нинди җәнлекләрне күреп калдык. Джунгли эченә кергән саен, агач башларында сугыша-сугыша, ачы тавыш белән кычкыручы, агачтан агачка сикереп йөрүче маймыл көтүләре күбәя бара.

һиндлеләр безне кыргый филләр килеп су эчә торган бер җиргә алып барып, читтәнрәк булса да, джунгли хуҗаларын күрсәтмәкче булганнар иде. Ләкин без соңгарак калганбыз, без барып җиткәнче филләр киткән иде инде, яңа гына басып үтелгән аяк эзләрен генә карап канәгатьләнергә туры килде.

Джунглилар эчендә өч-дүрт сәгать йөргәннән соң, кире урманчы өенә кайтып киттек.

Кайтып җитүебезгә ике фил, хортумнарын күккә күтәреп, безгә «сәлам бирделәр». Болар кулга ияләштерелгән филләр иде. Без, товар вагоннары түбәненә менгән шикелле, балалардай шатлана-шатлана филләр встенә үрмәләп мендек, фил сыртына утырып йөрдек. Монысы инде джунглиның безгә дигән хөрмәте булды.

Хортумнарын югары күтәреп «сәламләүче» филләр белән саубуллаштык та Бангалурга кире кайтырга чыктык.

Шикәр камышы басулары, кокос пальмалары арасында балчык өйле кечкенә авыллар, төрле-төрле тары басулары күзгә чалынып кала. Юл өстендәге маймыллар, безне күргәч, балаларын кочакка алып, агач башларына атылып менәләр. Сәләмә киемле кара-кучкыл крестьян балалары тузан эчендә уйнап утыралар.

Юл чатында кокос чикләвеге сатучы бер хатын янына тукталдык.

Бала башы кадәр берәр чикләвек алып, эчендәге ярты литр чамасы суын эчеп карадык, һиндлеләр бу чикләвек суы сусауны тиз баса дигәннәр иде. Безнен ише төньяк кешеләренә, ахры өйрәнмәгәнгә, кокос суы беренче эчүгә ошамады. Ләкин һиндлеләр аны мактап-мактап эчтеләр.

Банталурдан көньяктарак, Тын океан янында Мадрас шәһәре урнашкан. Зурлыгы ягыннан ул һиндстанда дүртенче урында тора.

Мадрас штатына португалиялеләр һәм французлар 1498 елны, һиндстанга сәүдә юлы эзләп килүче Васко да Гама экспедициясе артыннан ук, килә башлыйлар. Беренче инглиз колонистлары монда 1611 елны килеп урнашалар. Шул заманнардан алып «Ост-Индия» компаниясе Көньяк һиндстан халкын талауга керешә.

---

[35] Форест офисы—-урман сакчыларынын башлыгы.

Мадрас аэродромында без негрлар кебек кара тәнле кешеләрне очраттык. Болар һиндстанның иң борынгы халкы — тамиллар. Алар борын-борын заманнарда ук югары культуралы булганнар. Хамилларның яңа эрага кадәр IV гасырдан ук килгән язма истәлекләре шул турыда сөйли.

Шәһәр исеме балыкчыларның Мадрас-Патна дигән кечкенә генә авылыннан алынган.

Балыкчылар хәзер дә әле шәһәрнең иң матур урамы— Маринадан йөз генә метр ераклыкта, һинд океаны яры буенда алачыкларда яшиләр.

Безне балконнары океанга караган бер кунак йортына урнаштырдылар. Январь булуга карамастан, кояш рәхимсез кыздыра. Урамнарда халык күләгәле якган-рак йөрергә тырыша. Юл кешеләре дип ял итеп торасы килмәде, эссе булуга карамастан, тизрәк шәһәргә ашыктык. Һиндстан шәһәрләрендә урамнар матур да, бик чуар да. Ал, кызыл, сары, яшел «сари»га төренгән хатын-кыз, ак киемле ирләр, кара тәнле ярым-ялангач кешеләр, әйберләрен мактап кычкырган сатучылар,, узып баручыларны кибетләренә чакырып алырга маташучы сәү дәгәрләр, «һай-һай»лап ат урынына чабучы рикшалар, аяк астында уралган нәни хәерчеләр, гүелдәп-гөжләп узучы автомобильләр — болар барысы да, урам яшеллеге белән бергә кушылып, һиндстан шәһәрләренең төп үзенчәлекләрен гәүдәләндерәләрсыман.

Ирләрнең киемнәре монда Төньяк һиндстанлылар-ныкыннан шактый аерылып тора. Аякларына урап салган «дхоти»лары хатын-кыз юбкасына охшашлырак. Тар сөлгесыман озын, ак шарф кебек нәрсә җилкәгә салынган.

Шәһәр халкы велосипедтан киң файдалана. Велосипедка атланган эшчеләр, хезмәткәрләр иртә белән бөтен урамны тутырып елга суы кебек агылалар. Андагы кагыйдәләр буенча бер велосипедка икәү атланып, яки өч велосипедчы бер рәттән бару тыела. Ләкин кайвакыт гадәт кагыйдәгә буйсынмый диләр бит, биредә дә шулай. Иртә белән Дәһлидә яки Мадраста бер велосипедта дүрт кеше утырып йөргәнен дә күреп була. Өч түгел, дүрт-биш рәт итеп төзелешкән велосипедчылар, кайчакларда бер-берсенең җилкәсенә кулларын куеп, урам тутырып сызгыртып баралар.

Халык эшкә китеп беткәч, урамда «бандарвала»-ның — маймыллар җитәкчесенең кечкенә генә барабан кагып узганы ишетелә. Ике маймыл белән ул өйдән өйгә «кәмит» күрсәтеп йөри. Каралып беткән курчак киемнәре кигн маймыллар, узган-барган кешене көлдереп, бер-икс тәңкә көмешкә «кияү белән кәләш» биюен күрсәтәләр...

Отельдән чыгып урам буйлап киттек. Сыерлар белән буйволлар Европа һәм Америкада эшләнеп чыккан өр-яна автомобильләр янында тыныч кына йөри бирәләр. Байларның чиктән тыш матур сарайлары һәм виллалары ' фәкыйрь балыкчыларның чүплек оясы шикелле алачыклары белән янәшә торып, бай һәм ярлы арасындагы кискен аерманы ачык чагылдыралар.

Алдыбыздагы бинаның почта икәнлеген тамил, һинди һәм инглиз телендә язылган зур чуар вывеска белдерә. Ишек янындарак стенада әллә кемнәрнең рәсемнәре эленеп тора. Якынрак барып карасак, «Бо-лардан сакланыгыз, Мадрас шәһәренең фәлән урамнарында яшәүче караклар алар!» дип, иллеләп фоторәсем астына тамил хәрефләре белән берәттән инглизчә дә язылган витринаны күрдек.

Мадрас кешеләренең иң яраткан урамы — океан буйлап сузылган һәм зур-зур тропик агачлар үсеп торган Марина урамы. Моннан киң пляж күренеп тора. Дулкыннар шаулавына тамилларның күгәрченнәр гөрләве шикелле моңлы гына сөйләшүләре килеп кушыла.

Океан ерактанрак карап торганда үзе болай тыныч шикелле. Әмма янына килеп карасаң, тау-тау дулкыннар комлы ярга килеп бәреләләр дә, чигенеп куәтләнә төшеп, яңадан ярга ташланалар. Дулкын ярдан агып төшәргә дә өлгерми, шул вакыт ниндидер бик хәрәкәтчән бөҗәкләр, ком катлавын тишеп, өскә күтәреләләр һәм су чигенгән урыннарда ашыга-ашыга азык эзләү хәстәренә керешәләр. Ул арада океан икенче дулкыннарын ярга ташлый.

Мадраста рикшалар гаять күп. Йөк ташучы рикшаларга карап йөрәк әрни-. Тау кадәр әйбер төялгән ике көпчәкле арбаларны ярым ялангач, яланаяклы кешеләр тырышып-тырмашып сөйриләр. Тиргә баткан кара ябык тәннәре кояшта ялтырый. Көне буе рәхимсез кояш астында тир түгеп, туйганчы ашарлык та эшли алмаган рикшалар төннәрен Мадрас тротуарла рында яки шәһәр читендәге балчык алачыкларда йоклыйлар.

Мадраста һәртөрле тропик агачлар үсә. Алар шәһәргә ямь, кешеләргә кояш нурларыннан качар өчен күләгә бирәләр. Кешенең бөтен гомере күләгәдә, урамда үтә. Урамда сату итәләр, эшлиләр, юыналар, ашыйлар. Әнә чәч алучы күләгәдә берәүнең чәчен сабынсыз гына кырып утыра. Урамнарда шау-шу; бихисап күп бала-чага йөгереп йөри. Хатыннар нәни балаларын сул як бил ту-рысындарак аркаларына асып йөртәләр. Мадраста хезмәт иясе хатын-кызлар аяк бармакларына да алка киеп йөриләр.

һава төнлә дә суынмый, дымлы, тымызык булып тора. Түшәмгә элеп куйган зур вентиляторлар гына эсседән саклыйлар. Карават өстендә, черкиләр кермәсен өчен, чыбылдык корылган.

Мадрас — борынгы гыйбадәтханәләр шәһәре генә түгел, һиндстан мәдәниятының эре үзәге дә. Аның җырчылары, музыкантлары һәм биючеләре гасырлар аша гүзәл милли биюләрне һәм борынгы классик музыканы безнең көннәргә хәтле алып килгәннәр.

Без илдәге зур университетларның берсе саналган Мадрас университеты белән дә таныштык. һиндстан университетлары безнең университетлардан шактый аерыла. Илдәге барлык институтлар һәм колледжлар теге яки бу университетның өлеше (тармагы) булып торалар. Студент кайсы гына колледжда укыса да, фәнни дәрәҗәне аңа университет бирә.

һиндстанда беренче университетлар безнең эрага чаклы VII гасырда ук ачылганнар.

Пешавар янындагы Такшисила һәм Бенарес университетлары, дини үзәк буларак, Азиянең күп илләре галимнәрен һәм фикер ияләрен үзләренә җәлеп итәләр. Безнең эрага чаклы IV гасырда ачылган, Бихар штатындагы Наланд университетында тугыз меңнән артык студент укыган. Алар арасында Кытайдан, Ираннан һәм Япониядән килеп укучылар да булган. Университетның тугыз катлы бер бинасында 300 бүлмә булган. Бу кечкенә бер факт үзе генә дә борынгы һиндстанның культурасы никадәр югары дәрәҗәдә булганлыгын ачык күрсәтә.

Ләкин хәзерге вакытта һиндстанның югары уку йортларында белем бирү дәрәҗәсе түбән. Илнең экономикасын үстерү өчен техниканы әйбәт белүче кешеләр кирәк, әмма университет һәм колледжларда күбесенчә гуманитар фәннәр генә укытыла, аларның да шактый өлеше инглиз телендә булганга күрә, хезмәт ияләре югары белемнән мәхрүм кала.

Мадрастагы зур бер колледжда бер төркем студентларны фоторәсемгә төшереп алгач, берсеннән: «Исемегез ничек?»— дип сорадым.

- Фәүзия Җамалетдин,— дип, елмаеп җавап бирде. Сораша торгач, аның укырга Цейлоннан килгәнлеге, бер зур сәүдәгәрнең кызы булуы беленде.

— Безнең Татарстанда да Фәүзия исемле студент кызлар бар,— дидем.

— Аларның берәрсе миңа хат язса, мин аның дусы булыр идем,— диде Фәүзия.

Цейлон кызының адресын алып ерак Татарстандагы икенче бер Фәүзиягә бирергә вәгъдә иттем...

Англия капиталы һиндстан хуҗалыгында әле бик көчле позицияләр биләп тора. Илнең промышленностена салынган капиталның 40 процент чамасы чит ил капиталына туры килә, шуның 65 процентка якыны Англия капиталистларыныкы.

Алай да соңгы елларда һиндстан промышленностен да милли капитал үз позицияләрен елдан-ел ныгыта Яна завод-фабрикалар салына, алар хөкүмәт милке булып ачылалар һәм милли экономиканың куәтен арттыралар.

Мадраста хәзерге заман техникасы белән җиһазлан-дырылган зур вагон заводы бар. Бу заводны һиндстан-лылар чит илләр ярдәме белән төзегәннәр.

Завод цехларында йөрдек, вагоннар эшләп чыгару процессы белән башыннан ахырына кадәр таныштык. Андагы эшчеләр белән дә сөйләштек. Тик гади эшчеләр белән сөйләшергә омтылуыбыз безнең белән йөрүче баш инженерга ошамады. Без эшчеләр янына тукталган саен ул безне, «вакыт тар», дип ашыктыра килде. Моның сәбәбе безгә аңлашыла, әлбәттә...

Заводта 7 500 кеше эшли. Аларның бер өлеше завод каршындагы техник училищены тәмамлаган. Ләкин эшчеләрнең күбесе укый-яза белми, һәм егерме биш-утыз рупий айлык хезмәт хакы алыр өчен алар көненә тугыз сәгать эшлиләр.

- Укый-яза белмәүчеләрне укытыр өчен нинди чаралар күрәсез?— дип сорадым.

- Бернинди дә чара күрмибез. Укымыйча да эшли алалар ич. Безнең өчен аларның укый-яза белүе кирәк түгел,— дип җавап бирде Англиядә укып кайткан баш инженер.

Сүз уңае белән әйткәндә, һиндстанда укый-яза белмәүчеләр саны өч йөз миллионга якын, ягъни халыкның 70 проценты чамасын тәшкил итә. Монысы инде коло-ниализмның күзгә күренеп торган «җимешләре», һәм һәрбер капиталистик илнең үзенчәлеге.

ХЭ, РАМ!

Һиндстан халкы азат тормышка иреште. Ләкин Англия империалистлары китәр алдыннан илдәге ике зур дини төркем — мөселманнар белән һиндулар арасына коткы салдылар. Зур дәүләт икегә — Пакстан белән һиндстанга бүленде һәм ике арада дошманлык туды. Колонизаторлар тарафыннан чәчеп калдырылган бу дошманлык хәзер дә әле дәвам итә.

Бүген алдынгы һиндстанлылар мөселманнар белән һиндулар арасындагы канлы суешның инглизләр оеш тырып киткән бер бәла икәнен аңлыйлар һәм колонизаторларны каты гаеплиләр. Ләкин колонизаторларның үз туксаны туксан бит, алар: без сезне алдан кисәтеп куйдык, без китсәк, үзара сугышып бетәрсез дип әйттек ич, дип, акланырга маташалар. Оятсызларга битлек кирәкми!

Инглизләр, һиндстанда кала алмаячакларын сизгәч тә, икенче бер мәкерле хәйләгә керештеләр. Алар халыкларны үзара сугыштырып, ил эчендә дошманлык тудырып, арадаш булып калырга теләделәр. Арадашка һиндстан да, Пакстан да мохтаҗ булыр, тагын күп еллар буена икесендә дә хөкем сөреп, халыкларын талап яшәрбез, дип уйладылар. Төрле юллар белән милләтчелек хисен үстереп, дини фанатикларга таянып, илдә кан коюга сәбәпче булдылар.

Бәйсезлек игълан ителүгә бер ел кала, 1946 елны Калькуттада каты чуалышлар башлана. Англия һәм Америка империалистлары политикасына каршы булуларын белдереп, аларның илдән китүен таләп итеп, хезмәт ияләре коммунистлар оештырган демонстрацияләргә чыгалар. Бу демонстрацияләрдә, шулай ук миллионга якын эшче-хезмәткәрләрнең забастовкаларында мөселманнар белән һиндулар бердәм булалар. Инглизләр, хезмәт ияләренең бу көчле хәрәкәтен үзләренә юнәлдермәс өчен, Милли конгресстан соң илнең икенче зур партиясе булган Мөселманнар лигасын Пакстан өчен көрәшкә күтәрергә котырталар, һәм колонизаторлар коткысына бирелеп, Мөселманнар лигасы һиндуларга каршы август аенда Калькуттада

зур чуалыш оештыра.

Шәһәрнең төрле почмакларында мөселманнар белән һиндулар арасында бәрелешләр башлана. Канлы фаҗига берничә көн дәвам итә. Өч меңнән артык кеше үтерелә, ун меңләп кеше яралана.

Калькутта шаукымы илнең башка шәһәрләренә дә күчә. Калькуттада һиндулар күпчелек булганга, анда мөселманнар күбрәк җәберләнә. Сентябрьдә Бенгалия-нең мөселманнар күпчелек булган Ноакхали районында шундый ук чуалышлар башлана. Калькуттадан качып килгән кешеләр моңдагы халыкка шәһәрдәге мөселманнарның фаҗигасе турында сөйлиләр. «Калькутта өчен үч алыйк!» дип, Ноакхалида һиндуларны кисә башлыйлар. Илле меңгә якын һинду Калькуттага кача. Шулай итеп, булачак Пакстан җирләреннән һиндулар диндәшләре җиренә, мөселманнар исә Пакстан ягына качын китә башлыйлар.

1947 елның башында һиндстанның бүленүе турындагы хәбәр тарала. Сикхлар күп яшәгән Пәнҗаб провинциясен икегә бүлүгә исәп тотыла.

Сикхлар үзләренә аерым бер дин тоталар, үзләренә хас гореф-гадәтләре бар. Аларны ерактан ук таный була. Дин кушуы буенча алар сакал-мыекларын бер дә кырмыйлар, чәчләрен алмыйлар, ирләр «кирпан» дигән хәнҗәрләрен биллəреннән салмыйча йөриләр.

Шундый бер вакыйганы хәтерлим: беркөнне иргә белән, Җабалпурдан Дәһлигә кайткан чакта, бер станциядә перронга чыктым. Су колонкасы янында берничә һиндстан солдаты битләрен юа иде. Араларыннан берсен, җилкәсеннән салынып төшкән озын ялтыр кара чәчле кешене, хатын-кызга охшаттым. Ирләр янында мондый хәлдә хатын-кыз булырга тиеш түгел бит дин уйлап, гажәпкә калдым. Якынрак барып карасам, әлеге озын кара чәчле кешем сикх булып чыкты. Көндез алар чәчләрен матур итеп ураган чалма астына яшерәләр. Сакалларын исә ат кылыннан типчегән кара челтәр белән өскә таба бәйләп йөртәләр. Сикхлар — Бөек Моголлар һәм башка басып алучылар чорында күг? җәфа чиккән кыю һәм сугышчан халык.

Дини фанатизм шаукымы шушы сикхлар һәм мөселманнар яшәгән Пәнҗаб провинциясенә дә килеп җитә. Сикхларның реакцион җитәкчеләре «Пакстанга каршылык күрсәтү» демонстрацияләре оештыралар. Тагын -бу юлы сикхлар белән мөселманнар арасында — канлы вакыйгалар башлана. Туган-үскән җирләреннән кешеләр төрлесе төрле якка качарга мәҗбүр булалар. Бае-раклары өен-җирен ташласа да, мал-мөлкәтен алып, ярлылар исә кулларына бала-чагасын күтәреп, кесәсенә актык сынык икмәген кыстырып, качалар. Бу качыш ике бәйсез дәүләт — Пакстан белән һиндстанның барлыкка килүен игълан иткәч тә дәвам итә. Дүрт миллионга якын кеше һиндстанга һәм шул ук кадәресе кире якка, Пакстанга, күчкән дип исәплиләр.

Кайчакларда кара-каршы юнәлештә баручы качакларның зур-зур төркемнәре очраша. Ачулары чиккә җиткән кешеләр сугыша башлыйлар. Кораллы гавәмнәр[36] көннәр буе атышалар, поездларны туктатып, вагоннардан пассажирларны сөйрәп чыгаралар да үтереп ташлыйлар.

Шул ук вакыйгалар Дәһлидә да кабатлана. Монда ике йөз илле меңгә якын һиндле һәм сикх качаклары җыела. Алар кызу кояш һәм яңгыр астында чатырларда яки шәһәр бакчаларында ачык һавада яшиләр. Авырыйлар, ачлык җәфасын күрәләр, үләләр, һәр кеше байлар акчасына, күбесенчә инглизләрдән сатып алынган мылтык, пулемет һәм автоматлар белән кораллана. Берничә көн дәвам иткән сугышта Дәһлидә генә ун меңнән артык кеше корбан була.

Менә ул, «инглизләрнең элек-электән килгән «Devite and rule»[37] дигән политикасының җимешләре.

Илнең бердәмлеге өчен һәм дини фанатизмга каршы көрәштә һиндстанның күренекле дәүләт эшлеклесе Махатма Ганди актив катнаша.

Ганди турында күп сөйләшеп тә, бәхәсләшеп тә булыр иде. Билгеле, аның философик карашлары безгә ят. Аның пассив каршылык күрсәтү, изүчеләргә каршы актив көрәштән киң халык массасын читләтергә маташуы белән без килешә алмыйбыз. Гандиның сыйныфлар арасында татулык, эшчеләр белән капиталистларны, батраклар белән алпавытларны килештерү кебек утопик теорияләрен дә без, әлбәттә, кискен рәвештә кире кагабыз.

Ләкин идея ягыннан Гандига каршы булган кешеләр дә аны туган илен үлеп сөюче, күренекле политик, үз ватанын килмешәк изүчеләрдән азат итү өчен бөтен гомерен биргән бөек патриот икәнлеген танырга мәҗбүрләр. Ганди төрле кешеләрнең телләре, диннәре, матди хәлләре төрле булуга карамастан, аларны яраткан, саф гуманист булган.

Үзе һинду динендәге кеше булса да, ул башка халыкларның да дөньяга карашларына, диннәренә ихтирам күрсәтә белгән.

Төрле диннәргә бер үк карашта булу принцибында нык торып, Ганди һиндлеләр белән мөселманнар арасындагы суешка каршы көрәшкә чакыра.-

---

[36] Г а в ә м — толпа мәгънәсендә.

[37] «Devite and rule» —«Бүлгәлә һәм хөкем сөр» (русча — «Разделяй и властвуй>).

Балалар юл буенда уйныйлар.

Җиде ел һиндстанда» исемле китабында Н. Орестов болай дип яза:

«...Бәйсезлек игълан ителү алдыннан Ганди Калькуттага китә. Канлы кисештән арыган Калькутта халкы Гандины зур өмет белән каршы ала.

Ганди Калькутта шәһәренең тар һәм пычрак урамында яшәүче бер мөселман йортына туктала. Реакция кешеләре, «Ганди — һиндлеләрнең дошманы! Ул мөселманнарны яклый!» — дип тавыш күтәрәләр. Ләкин кан кою дан туеп беткән шәһәр халкы аларның явыз сүзләренә колак салмый.

Ганди мөселманнарны 15 нче августта Бәйсезлек Көне бәйрәмендә катнашырга өнди. Шулай ук ул һинд леләрне тәртип сакларга, бер мөселманны да рәнҗетмәскә чакыра.

15 нче август көне туганнарча килешү һәм чын күңелдән дуслашу көненә әверелә. Кешеләр ачы талаш, тәртипсезлекне бетерүгә өндәүченең җылы сүзен көтеп кенә торган шикелле була. «һинду-мөслим, бхай, бхай!» «һиндулар белән мөселманнар — туганнар!») сүзләрен кычкырып, төркем-төркем мөселманнар һиндлеләр яшәгән урамнарга 'барып керәләр. Меңнәрчә һиндлеләр шатланып аларга каршы йөгереп чыга. Мөселманнар, башларына һиндле бүрекләре киеп, шатланып «Җай һинд!» дип кычкыралар, һиндлеләр исә башларына чалма урап, «Аллаһи әкбәр!» дип җавап бирәләр...»

Кулга кул тотынышып, ничә йөз мең кеше шәһәр буйлап бәйрәм демонстрациясенә чыга. Мөселманнар һиндлеләрне туган-үскән урамнарына кайтырга чакыралар, аларны яклар өчен җаннарын җәлләмәскә вәгъдә итәләр. Явызлар, динче башкисәрләр посып кала, ул көнне бер кеше дә җәберләнми.

Дошманлык юлына төшкән кешеләрне туганнарча килешүгә өндәүче һәм моның өчен гомерләрен биреп көрәшүчеләрнең батырлары — коммунистлар була. Хезмәт ияләреннән «тынычлык бригадалары» оештырып, коммунистлар гасырлар буе туганнарча бергә яшәп килгән төрле диндәге меңнәрчә кешеләрне дошманлык шаукымыннан саклап калалар. Кайбер очракларда коммунистлар бандитлар белән сугышырга да мәҗбүр булалар. Алар беренче булып Гандиның өндәвен кабул итәләр, дуслык, бәйрәм демонстрациясен оештыручы булалар. «Тынычлык бригадалары» ярдәмендә коммунистлар Калькуттада «дуслашу процессияләре» оештыралар. Демонстрантларны халык гөлләр белән каршы ала.

һинду дружиналары ирекле рәвештә төннәр буе мәчетләрне, ә мөселман бригадалары һинду гыйбадәтханәләрен саклыйлар.

Канлы бәрелешләр илнең бүтән җирләрендә дә сүрелә бара. Ләкин реакция көчләре тик ятмый. Үч алырга уйлый, кешеләрнең йөрәген өзәрлек явызлык әзерли.

1948 елның 20 январенда Ганди гадәттәгечә намаз җыелышы үткәрә. Мондый җыелышларда һиндуларның изге китапларыннан, коръаннан, инҗилдән һәм башка дини китаплардан өзекләр укыла торган булган. Шул вакыт Ганди утырган җиргә мөселманнар белән һинд-еләрнең килешүенә каршы булган кешеләрнең тарафдарлары бомба ташлыйлар. Бомба шартлый, ләкин Гандига зыян китерми.

Дәһлигә кайткач, Ганди Бирла исемле җирле миллионерның йортына туктала. Аның бакчасында ул тагын шундый ук намаз җыелышы үткәрергә була.

Ганди ике кызның иңбашына таянып өйдән чыга. Бакча тулы халык алдына чыгып баскач, аның каршысына кыска чалбар белән Европа күлмәге кигән бер кеше килеп баса. Хәер-фатиха сорагандай кулларын кушып иелә төшә дә, күз ачып йомганчы куеныннан револьвер чыгарып, Гандига төбәп берничә тапкыр атып җибәрә.

Ганди канга батып егыла. Үтерүчене тотып алалар Врачлар килә. Ләкин аларның ярдәме инде кирәк булмый: «Хэ, Рам! О, Рам!» дип, соңгы сүзләрен әйтеп Ганди үлә.

Гандины күмү көне җитә. Саргылт суларын тыныч кына агызган Җамна елгасы янындагы бушлыкка миллионнан артык халык җыела. Барысы да ак киемнән, йөзләренә кайгы төшкән. Җамна суы буенда зур учак яна. Мәет яндыра торгён учак кинәт ялкынланып кабынып китә, миллионлаган кеше, данлы остазына ихтирам күрсәтеп, соңгы «намастэ»сын әйтеп, кулын кушырып, башын иеп тора.

Хәзерге Дәһлидә иң кадерле урын — Ганди күмелгән җир. Биредә койма эчендә «Раҗгхат» — зур яссы кабер ташы ята. Аның өстенә Гандиның «Хэ, Рам»[38] дигән соңгы сүзләре язылган һәм гөлләрнең аерчасыннан гына матур-матур орнаментлар ясалган. Көн саен бирегә һиндстанның гади кешеләре килә. Койма янында аяк киемнәрен салып калдыралар да, зур ихтирам белән эчкә кереп, кабер ташы өстенә ал һәм сары гөлләр куеп китәләр.

һиндстанның чит илләрдән килгән хөрмәтле кунаклары да монда тукталмый калмый. Без дә Раҗгхатка кереп, һиндстан халкында шул хәтле олы саналган кешегә совет укытучылары исеменнән зур венок куйдык. Гандига карата ихтирамыбызны белдердек.

Сәяхәтебезнең программасы буенча актык шәһәр — һиндстанның иң бай штаты «Шонар Бангла» («Алтын Бенгалия»)ның башкаласы Калькутта иде. Безне ил буйлап озатып йөрүче һиндстан Мәгариф министрлыгы вәкиле доктор Гупта «Зур шәркый отель» номерларында безгә әнә шул вакыйгалар турында сөйләде. Һиндстанның милли азатлык хәрәкәтендә Калькутта шәһәренең тоткан урыны зур булуын әйтте.

Чынлап та, алты миллион халкы булган илнең иң зур шәһәре Калькутта азатлык хәрәкәтенең үзәге булып торган.

Колонизаторларга, җирле буржуазиягә каршы көрәш, забастовкалар, политик демонстрацияләр иң элек шушы шәһәрдә башланган. Монда нык оешкан пролетариат бар, монда Бенгалия Коммунистлар партиясе көчле. Монда джут, тәмәке фабрикаларында, зур заводларда һәм кырык километрга сузылган портта эшләүчеләрнең изелүе чиксез булган.

Йөз илле ел буена Калькутта һиндстанның башкаласы булып тора. Соңыннан Англия вице-короле башкаланы Дәһлигә күчерә. Ул милли азатлык хәрәкәтенең үзәгеннән читтәрәк торып хөкем сөрүне хәерлерәк санаган, күрәсең!

Калькуттаның мәркәз өлеше хәзерге заман Европ? шәһәрләренә охшаган. Күп катлы йортлар, трамвай, автобуслар бар. Әмма башка кварталларында Мадрас урамнары шикелле үк: шыгрым тулы халык, күпләгән рикшалар, «изге сыерлар»... Иске йортларны җирдән түбәсенә хәтле инглиз һәм бенгали телләрендә язылган чуар вывескалар каплаган. Вывескалар арасындагы балконнарда керләр эленгән. Урам-тротуарларда тәмәке төпчекләре, банан, манго кабыклары, бетел агачы яфраклары, кәгазь һәм башка төрле чүп-чар тулып ята. һавада бихисап күп чебен оча. Шул сәбәптән Калькуттада үләт авыруы бер дә бетми диләр.

Элек заманнарда үләт эпидемиясе Россия җирендә дә еш кына бик күп кешеләрне һәлак итә торган булган. Хәзерге вакытта совет медицинасы үләт авыруын илебездә тәмам бетерде. Ләкин чит илләрдә, бигрәк тә артка калган Көнчыгыш илләрендә, ул әле һаман да халыкларны кырып тора. Бөтен дөньяда ел саен ике йөз меңгә якын кеше үләт белән авырый һәм бик күбесе үлә. Шушы санның сиксән проценты һиндстан белән Пакстанга төшә.

Калькутта урамнары барысыннан да авыр тәэсир калдыралар. Машина урам уртасында тукталды исә,— тәрәзәләрдән берничә кул машина эченә сузыла һәм «сахиб, сахиб» дигән сүзләр үзәгеңне өзә. Бу шәһәрдә Лакстаннан килгән әллә ничә йөз мең качак бар. Алар-ның күбесе эшсез, йорт-җирсез, урамнарда яши. Кичен урамның буеннан-буена тротуарларда тезелешеп яткан кешеләрне күрәсең. Пычранып беткән чүпрәкләргә төренгән ирләр, хатын-кызлар, балалар — барысы да таш өстендә яталар. Кайберәүләр шунда ук учак ягып, ашарга да әзерләгән була. Чал сакаллы, ачтан кибеп беткән елтыр кара тәнле картлар бер-ике тиен бакырга рикша булып арба сөйри...

Калькуттада без һиндстанның иң зур китапханәсе булып саналган Милли китапханәгә бардык. Зур бина эчендә бер миллион төп китап саклана. Китапханә директоры Кешван «миллион төп» сүзләрен зур горурлык белән әйтте, һәм аның горурлыгы нигезсез түгел: 1950 елны анда бары тик 600 мең генә китап булган. Казанышлар турында сөйләгәндә мин дә калышмаска тырыштым:

- Казанда ике зур МР/ЛЛИ китапханә бар,— ди
дем.

- Ике булса да, безнең Милли китапханәдән зур

---

[38] Р а м — Һинду аллаларының берсе.

түгелдер бит,— ди.

— Чагыштырыр өчен түгел, сүзегезгә җавап итеп әйтәм: Казан университетының фәнни китапханәсендә генә дә өч миллион төп китап һәм борынгы кулъязма бар,— дидем,

Шулай дигәч, директор кеше Казан вәкиленә ничектер астанрак карый башлады шикелле. Югыйсә, «әллә нинди гомердә ишетмәгән Казан шәһәре» кешесе «бер миллион төп китап» дигән сүзгә шаккатырга тиеш иде бугай. Барып чыкмады.

Шулай сөйләшә торып, китапханә директоры мистер Кешван белән якыннанрак танышып киттек. Китапханә эчендә карап йөрибез. Менә Кытай Халык Республикасы хөкүмәте тарафыннан бүләк ителгән китаплар. Монысы безнең эрага чаклы ук төзелә башлаган һәм йөз ел саен өстәлә генә барган мәшһүр «Кытай энциклопедиясе» иде. Ул энциклопедия 40 мең кечкенә брошюра-сыман томнан гыйбарәт. Аннары бик күп төрле сүзлекләр, шул исәптән гарәп теленең аңлатмалы сүзлеген дә карап чыктык. Безнең философик яки матур әдәбият китаплары күренмәде.

Мистер Кешван сөйләшергә яратучан кеше булып чыкты. Үз эшен бик яратып эшләүче, ахрысы: сөтле чәй эчеп утырганда, ярты сәгать чамасы вакыт эчендә китапханәнең бөтен тарихын диярлек сөйләп бирде. Әңгәмә барышында ул «ике көннән соң китапханәдә балалар китабы бүлеге ачылачак» диде. Шул уңай белән мин бер битенә инглизчә: «Казан балаларыннан Калькутта балаларына дуслык билгесе» дип язып, татар «Әлифба»сы бүләк иттем.

Казанга кайткач, мистер Кешванның үтенечен истә тотып, Калькутта китапханәсенә татар язучыларынын егермеләп китабын җибәрдем.

ШАНТИНИКЕТАН - КАЗАН

Россияне кешелек тарихында беренче социалистик ил итәр өчен совет кешеләре бөек Ленин күрсәткән юл белән киң-киң атлап алга баралар иде. Совет мәгариф системасы хезмәт ияләрен караңгылыктан, наданлыктан якгыга, белем кояшы астына чыгарырга тиеш иде. Эшче-крестьяннарның олысы да, кечесе дә, кулларына китап тотып, каләм алып, зур тырышлык белән белемгә омтылды.

Ләкин чит илдәге дошманнар Россиянең яңа тормыш төзергә сәләтле булуына ышанмадылар, безгә яла якгылар, чит ил халыкларында Советлар иленә карата нәфрәт тудырырга маташтылар.

Әмма буржуаз илләрнең дә алдынгы кешеләре Советлар Россиясен таныдылар, эшче-крестьяннар төзи торган яңа, бәхетле тормышны күрделәр. Күрү белән генә чикләнмәделәр, алар безгә буржуазиянең ялганын, мәкерен бөтендөнья хезмәт ияләре алдында фаш итәргә булыша башладылар.

Шундый саф күңелле дусларыбызның берсе — бөтендөнья әдәбиятының күренекле вәкиле, һиндстанның иң зур әдибе, язучы, шагыйрь һәм философы Рабин дранат Тагор булды.

Рабиндранат Тагорның әдәби мирасы гаять зур: ул меңгә якын поэма, унике роман һәм повесть, сигез томлык хикәя, ике меңйән артык җыр, унике пьеса һәм һиндстанның философия, культура һәм диннәре турында бик күп фәнни хезмәтләр язган. Үзенең иң яхшы хезмәтләрендә Тагор үз заманының тормышын бик дөрес һәм тирән итеп чагылдыра. Туган җире Бенгалиянең милли уяну чорында Тагор бөек һиндстан халкының милли культурасын яклый, аны мәсхәрәләүче инглиз колонизаторларына каршы чыга. Үзенең романнарында, поэмаларында азат кешенең якты киләчәген күрсәтә, империалистларның вәхшиләрчә ерткычлыгын фаш итә.

Тагор Советлар Союзына барып кайтырга хыяллана. «Советлар Союзын күреп кайтмыйча үләсем килми», лип еш кына әйтә торган булган ул.

1930 елның сентябрь аенда Тагор, ниһаять, Мәскәүгә килә. Совет җәмәгатьчелеге бөек әдипне зур ихтирам белән каршылый. Уналты көн дәвам иткән сәяхәте вакытында ул куп кенә язучылар, крестьяннар, рәссамнар, эшчеләр, галимнәр, педагоглар, студентлар һәм мәктәп балалары белән очраша. Тагор безнең мәгариф системасы, колхоз төзү ысуллары, милли мәсьәләне хәл итү юллары һәм башка бик куп нәрсәләр белән кызыксына. Җитмеш яшьлек карт, «үз күзем белән күрим» дип, дөнья халыкларын таңга калдырган яңа илнең могҗизалары белән армый-талмый танышып йөри.

Социалистик илдә алынган тәэсирләрен ул «Россия турында хатлар» дигән китабында матур итеп тасвирлап бирә.

1930 елларда илебездә белем өчен алып барылган көрәш турында Тагор әлеге китабында болай дип яза: «...Моңа чаклы дөньядагы халыкларның күпчелегендә мәгърифәт алырга һичнинди мөмкинлек юк иде, һиндстан исә андый мөмкинлектән тулысынча мәхрүм ителгән. Россиядә барлык халыклар арасында мәгърифәт тарату эшенә куелган көч һәм энергия гаҗәпкә калдыра, һәм эш монда кешеләр санында гына да түгел, бәлки мәсьәләнең тирәнлегендә, киңлегендә.

Бер кеше дә үзен эшкә яраксыз, мескен булып хис итмәсен өчен күпме көч куела, күпме кайгыртучанлык күрсәтелә монда! Белоруссиядә генә түгел, ярым мәдәниләшкән Урта Азия халыклары арасында да мәгърифәтне алар ташкын тизлеге белән тараталар. Бу халыкларга гыйлем юлын ачар өчен бирелгән мөмкинлекнең иге-чиге юк. Театрларда шыгрым тулы халык, һәм тамашачыларның күбесе — эшче-крестьяннар...».

Советлар Союзында булган казанышлар турында чын күңелдән сокланып язган Тагорның бу китабында үз

иленең авыр язмышы, талантлы һиндстан инглиз колонизаторлары тарафыннан изелүе турында арнүле сүзләр тулып ята.

Советлар Союзында күргәннәрен Тагор һиндстанда-гы хәлләр белән чагыштыра. Үз иленә инглизләр кигергән кимсетүләр, андагы хокуксызлык, ачлык, хәерчелек турында ул йөрәк әрнүе белән яза. Бездән үрнәк алып, һиндстанда да төрле үзгәрешләр үткәрүнең кирәклегенә нык ышана.

Актык көннәренә чаклы Тагор безнең илнең чын дусы булып кала. Авырып урыныннан тора алмаган хәлдә дә ул Көнчыгыш фронтындагы хәлләрне күзәтеп бара. Советлар Союзының җиңүенә соңгы минутына чаклы ышана.

1961 елның май аенда совет халкы, барлык прогрессив илләр халыклары белән бергә, бөек язучы һәм философның йөз еллыгын зур ихтирам белән билгеләп үтте.

Рабиндранат Тагор халык турында һәм халык өчен лзу белән генә чикләнмәгән, ул үзенең идеалларын тормышка ашырырга тырышкан, шуңа бөтен көчен куйган. 1901 елда ук ул Калькуттадан бер йөз алтмыш километр чамасы ераклыктагы Балпур авылы янында крестьян балалары өчен мәктәп салдыра. Соңыннан бу мәктәп университет булып әверелә. Хәзер аны Вишваб-харат[39] университеты дип йөртәләр. Бу урынга Шантиникетан[40] исеме биргәннәр. Монда язучының утары булган, монда ул озак еллар буе иҗат иткән һәм шушында 1941 елны вафат булган...

Көнбатыш Бенгалия мәгариф министрының урынбасары доктор Сен шимбә көнне поезд белән безне шушы Шантиникетанга алып килде. Доктор Сен үзе Вишвабхарат университетында укыган икән, соңыннан шунда ике ел ректор булып эшләгән.

1921 елдан алып университет инглизләргә каршы идеяләрнең үзәге булып торган, инглизләр: «анда террористлар тәрбияләнә» дип, аңа бернинди ярдәм күрсәтмәгәннәр.

Университетның төп максаты — авыл җирендә мәгърифәт тарату. Хәзер ул «саф һинду» идеяләре үзәге булып санала һәм һиндстан хөкүмәтеннән ярдәм алып гора. Неру һиндстанның элекке югары судьясы С. Р. Дасшрины монда ректор итеп билгеләгән.

Университетлар һиндстанда элек тә булган. Ләкин аларда укыту инглиз телендә генә алып барылган һәм инглизләр, яшь буынны үзләренә хезмәт күрсәтүче чиновниклар хәзерләү максаты белән, үзләренчә тәрбияләгәннәр. Андый университетларда укучы студентлар һиндстан язмышы турында уйламаганнар, халыктан читтә торганнар. Университетларны тәмамлаган яшьләр һиндстанның чын тарихын да белмәгәннәр.

Инглиз университетлары белән берәттән, дини югары уку йортлары — «тол»лар да булган. Элекке татар мәдрәсәсе кебек үк монда да схоласти укыту хөкем сөргән. «Тол»ны тәмамлаучылар борынгы фәлсәфә, санскрит теле, дин белгечләре булып чыкканнар.Мондый белемнең тормыш өчен аз гына да кирәге булмаган. Тагор бу ике системаның икесен дә инкарь иткән. Ул чыннан яңа мәктәп тудырырга хыялланган һәм болай дип язган:

«Безнең мәктәп шәһәр шау-шуыннан читтә, агачлар күләгәсендә, табигать кочагында булачак, укытучылар балаларны да укытырлар, үзләренең фәнни эшләрен дә алып барырлар. Мәктәп бакчалар һәм басулар уртасында булганга, балалар авыл хуҗалыгы эшләрендә катнашырлар...»

һәм үзенең мәктәбен Тагор шулай оештырган да. Ә соңыннан, мәктәп нигезендә университет барлыкка килгәч, студентлар тирә-күрше авыллардагы крестьяннарны укырга-язарга өйрәтеп йөргәннәр.

Университетның яңа заманча зур бинасы юк. Уку-укыту авыл йортларына охшаган кечкенә балчык биналарда алып барыла.

Ректор Дас белән озак кына сөйләшеп утырдык. Ул безне университетның структурасы белән таныштырды. Университетның төп җирлек сыйфатындагы мәктәбе — «Патха Бхаван». Анда алты яшьтән алып уналты яшькә чаклы булган биш йөзләп бала укый. Укыту бенгали телендә бара. Инглиз телен дә өйрәнәләр.

Балалар әле дә, Тагор әйткәнчә, класс бүлмәләрендә түгел, агач күләгәләре астында укыйлар. Аяк бөкләп җиргә утырган балалар түгәрәге эчендә укытучы баскан, янында кара тактасы да бар.

«Сикша Бхаван» колледжы, нигездә, гуманитар белем бирә, күбрәк һиндстан тарихын һәм культурасын өйрәнәләр. «Кала Бхаван»— һөнәрләр мәктәбе; «Сангит Бхаван»— җыр, музыка һәм борынгы биюләр мәктәбе; «Чина Бхаван»— Кытай культурасын һәм телен өйрәнү мәктәбе.

Гомумән, университетта егермеләп бүлек бар. Авыл хуҗалыгы экономикасы, туку, фәлсәфә, санскрит теле, тарих, инглиз теле һәм башка фәннәр өйрәнелә.

Рәсми яктан университетка һәм аның мәктәпләренә теләсә кем үзенең баласын укырга бирә ала. Ләкин аена 40 рупий түләп эшче дә, крестьян да үз баласын монда укыта алмый, әлбәттә. Шунлыктан укучылар барысы да интеллигенция һәм буржуазия балалары.

Университетны тәмамлаучылар күбесенчә хөкүмәт идарәләрендә чиновниклар, укытучылар, коммерсантлар булып эшлиләр.

---

[39] Вишвабхарат — Бөек һиндстан.

[40] Шантиникетан — Тынычлыкта яшәү урыны.

Кичен укучыларның концертын карадык. Моңлы музыка һәм матур-матур биюләр безнең күңелләрдә бик яхшы тәэсир калдырды.

Икенче көнне туку, тегү, чигү, чүлмәк ясау һәм башка шуның шикелле һөнәрләргә өйрәтү мастерскойларында иң гади коралларда эшләп утыручы студентлар белән танышып йөрдек. Хәзерге заман техникасының әсәре дә юк. Мең ел элек кулланылган хезмәт кораллары белән эшлиләр биредә.

Көннең икенче яртысында Р. Тагор яшәгән утарның төп йортына киттек. Хәзер монда музей. Стеналарына Тагорның үзе «ясаган рәсемнәре эленеп куелган бүлмәләрне караганнан соң, язучының китапханәсенә кердек.

Тагорның үз әсәрләре, аның турында язылган хезмәтләр һәм чит илләрдә тәрҗемә ителгән әсәрләре аерым бүлекләрдә тупланган. Китапханә мөдире мистер Ройга мөрәҗәгать иттем:

— Мистер Рой, Советлар Союзында басылып чык¬кан русча, үзбәкчә, грузинча китапларыгыз бар икән. Ә татар телендәгеләре юкмыни?

- Кызганычка каршы, татар телендә бер китап та юк шул. Бәлки тәрҗемә ителмәгәндер,— диде ул.

Тагорның кайбер әсәрләре 1918 елда ук татарча басылып чыкканы миңа мәгълүм,— дидем.

- Тагор әсәрләрен, гомумән, 1912 елны гына Европа телләренә тәрҗемә итә башлыйлар. Мөмкин булса, безгә татарчасын да җибәрсәгез бик яхшы булыр иде,— дип, мистер Рой миңа адресын язып бирде. Китапларны җибәрергә булдым, һәм биргән вәгъдәмне үтәдем.

Соңрак шул ук бүлмәдә университет мөгаллимнәре белән өч сәгатьлек әңгәмә булып үтте. Дөресен әйткәндә, алар сорау бирделәр, без сөйләдек. Чөнки Советлар Союзыннан килгән мәгариф эшчеләре белән аларның беренче очрашулары иде бу. «Сездә һиндстанны өйрәнү бармы?», «Сездә нинди телләрдә сөйләшәләр, нинди диннәр тоталар, нәрсә ашыйлар, кыш көне ничек туңып үлмисез, сездәге демократияне ничек аңларга, динсез ничек балаларны тәрбиялисез?..» һәм башка шушындый «ничек», «ник» һәм «бармы»ларны күп ишетеп, барысына бәйнә-бәйнә җавап биреп утырдык.

Советлар Союзы белән һиндстан халыклары арасында борын-борыннан дуслык элемтәләре хакында, хәзерге вакытта бергәләп тынычлыкны яклау, дуслык мөнәсәбәтләрен нығыту турында күп сөйләнде. Университет укытучылары белән җылы саубуллашып, без Тагор музей-йортыннан чыгып киттек.

Калькуттага кайткач, шәһәрнең бер зур педагогик колледжына бардык. Анда безне саф-саф тезелгән хәрби киемле студентлар каршы алды.

Строй алдына баскан офицер хәрби уставта күрсәтелгәнчә рапорт бирде. Аннары делегациябез җитәкчесе студент-солдатларга «тикшерү үткәрде». Бу безгә бик сәер тоелды. Ләкин алар: «Шулай тиеш», — диделәр. Доктор Гуптадан мин:

- Безнең илдә коралсызлану чаралары үткәрелә, ике миллионнан артык кешене армиядән тыныч хезмәткә кайтардык та инде. Сез исә укытучы булачак студентларыгызны да хәрби формага киендереп йөртәсез.

Нигә алай? — дип сорадым.

- Сезнең студентлар хәрби форма кимимени?—дип, ул үзе сорауга каршы сорау бирде.

- Юк, бездә югары уку йортларында да, мәктәпләрдә дә хәрби форма киеп йөрүчеләр дә, сугышны мактап сөйләүчеләр дә юк, — дидем.

- Безнең каһәр суккан дошманыбыз Пакстан булмаса, бездә дә мәктәпләрне хәрбиләштерү булмас иде,— диде мистер Гупта һәм, бераз вакыт дәшми торганнан соң:

- Пакстан Америка хәрби союзларына катнаша, чик буенда әледән-әле бәрелешләр булгалый,— дип өстәде.

Шулай шул, Америка Кушма Штатлары үзе генә коралланып калмый, агрессив блокларга укмашкан күп кенә башка илләрне дә коралландыра, алар җирендә хәрби базалар төзи, җирнең я теге, я бу почмагында тынычлыкны боза. 1960 елның Беренче май көнендә АКШның шпионлык максатларында безнең ил чиген үтеп кергән һәм Свердловск шәһәре тирәсендә бәреп төшерелгән «Локхид У-2» тибындагы самолеты да Пакстанның Пешавар аэродромыннан күтәрелгән иде бит.

Сәяхәтебез ахырга якынлаша. Калькутта без булган шәһәрләрнең унынчысы иде. Кунакчыл бенгаллыларга рәхмәтләр әйтеп, самолет белән кире Дәһлигә кайтып киттек.

«Ашока» отелендә без мондагы хезмәтчеләр белән, иске танышлар шикелле, җылы исәнләштек. Кемдер берсе шунда:

- Сез бик озак йөрдегез, без сезне күптән көтәбез инде, — диде.

Икенче көнне миһманханәнең зур бер номерына газета-радио корреспондентлары килеп тулды. һиндстан мәктәпләре, уку-укыту эшенең куелышы турында безнең фикерләребез белән кызыксындылар.

Миңа газета өчен кыска гына интервью бирергә туры килде. Каюмова һинду телендә радиодан сөйләде.

Кичен Советлар Союзы илчелегендә безнең делегация хөрмәтенә рәсми кабул итү мәҗлесе булып үтте. Анда дүрт атна эчендә һиндстанның төрле җирләрендә ишеткән-күргәннәребез турында һиндстанлылар белән фикер алыштык.

Дәһли бәйрәмгә әзерләнә. Урамнарда милли байраклар җилферди: 26 нчы январьда һиндстан халкы бәйсезлеккә ирешүенең унъеллыгын тантаналы рәвештә билгеләп үтәчәк.

Шәһәр урамнарының бизәлүенә тагын бер сәбәп бар икән. Урам аркылы эленгән кызыл тукымаларга рус, һинди һәм инглиз телләрендә «Советлар Союзы президенты Ворошиловка кайнар сәлам!» дип язылган иде...

Сәгать унберләрдә аэродромга киттек. Анда бик күп халык җыелган. Чит ил дипломатлары саф-саф

тезелешеп утырганнар. Дәһлидә яшәүче совет кешеләре балаларын иәртеп килгәннәр. Хисапсыз күп фотокорреспондентлар фоторәсем алыр өчен үзләренә җайлырак урын сайлап йөриләр.

Төгәл сәгать уникедә «Ил-18» самолеты «Палам» аэродромына килеп төште. К. Е. Ворошилов, $Ф_1$ Р. Козлов һәм Е. А. Фурцева иптәшләрне каршы алырга Җаваһарлал Неру, Һиндстан президенты Раҗендра Прасад һәм безнең танышыбыз Радхакришнан килгәннәр иде. Совет халкы илчеләре Һиндстан халыклары белән дуслыкны тагын да ныгытыр өчен килделәр. Тынычлык илчеләрен Һиндстанлылар бик җылы каршыладылар. Аэродромнан шәһәрнең үзәгенә хәтле юл буенда ике яклап бихисап күп халык җыелган иде. Җылы елмаю, кул болгау, ихлас күңелдән чыккан сәлам сүзләрен кычкырып торучы халык диңгезе онытылмаслык бер күренеш булып әле дә күз алдында тора.

Һиндстан — Совет дуслыгы көннән-көн ныгый. Тынычлык өчен көрәшүчеләрнең алгы сафында атлап баручы совет халыкларына Һиндстанлы дусларыбыздан ялкынлы сәлам алып кайтабыз.

Сау бул, Һиндстан!

Халкыңның хәзерге тормышы әле авыр. Ләкин якты, туры юлга чыгу, яңа тормыш төзү өмете синдә көчле. Без сиңа чын күңелдән уңыш телибез.

1960 ел. Һиидстан — Казан.

ЭЧТӘЛЕК

КАЗАН - ДӘҺЛИ 1
ДӘҺЛИ — ҖАБАЛПУР 4
ҖАБАЛПУР ШӘҺӘРЕНДӘ 7
БӘЙСЕЗ ИЛНЕҢ БАШКАЛАСЫ 12
ҮТКӘН ГАСЫРЛАР ҺӘМ БҮГЕНГЕ ХАКЫЙКАТЬ 18
КӨНЬЯК ШӘҺӘРЛӘРЕНДӘ 25
ХЭ, РАМ! 28
ШАНТИНИКЕТАН - КАЗАН 32